

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय चरित्र

सं. क्र. ५२७

REFBK-0001127

१९१५

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय - चरित्र

क्र. नं. ५२७.

फिजी केटांतिल

माझी २१ वर्षे.

१९१५.
आणे.

हिंद एजन्सी,
माधवबाग, मुंबई.

हिंद एजन्सी विविध विषय ग्रंथमाला.

नवीन !] पुष्प ६ वे नं. १ [नवीन !!

सचित्र !] ग्रहदशेचा फेरा. [सचित्र !!

महाराष्ट्र वाचकांच्या पूर्ण परिचयाचे नामांकित कादंबरीकार श्रीयुत नाथमाधव यांनी हे अस्सल समाजचित्र इतक्या सफाईदार रीतीने लिहिले आहे की एखाद्या कठोर व पाषाणहृदयी मनुष्याचे सुद्धा अंतःकरण खात्रीने कळवून येईल. सदरहू कादंबरीत एका अत्यंत गरीब कुटुंबावर आलेला भयंकर प्रसंग व त्या वेळी आपल्या एका समाजबंधूचा अरेरावीपणा व भयंकर द्रव्यतृष्णा व त्याच वेळी एका युरोपियन डॉक्टर व नर्स यांनी दाखविलेली कळकळ, औदार्य, व सहानुभूति यांची तुलना केली आहे. किं. १२ आणे. पो. ख. नि.

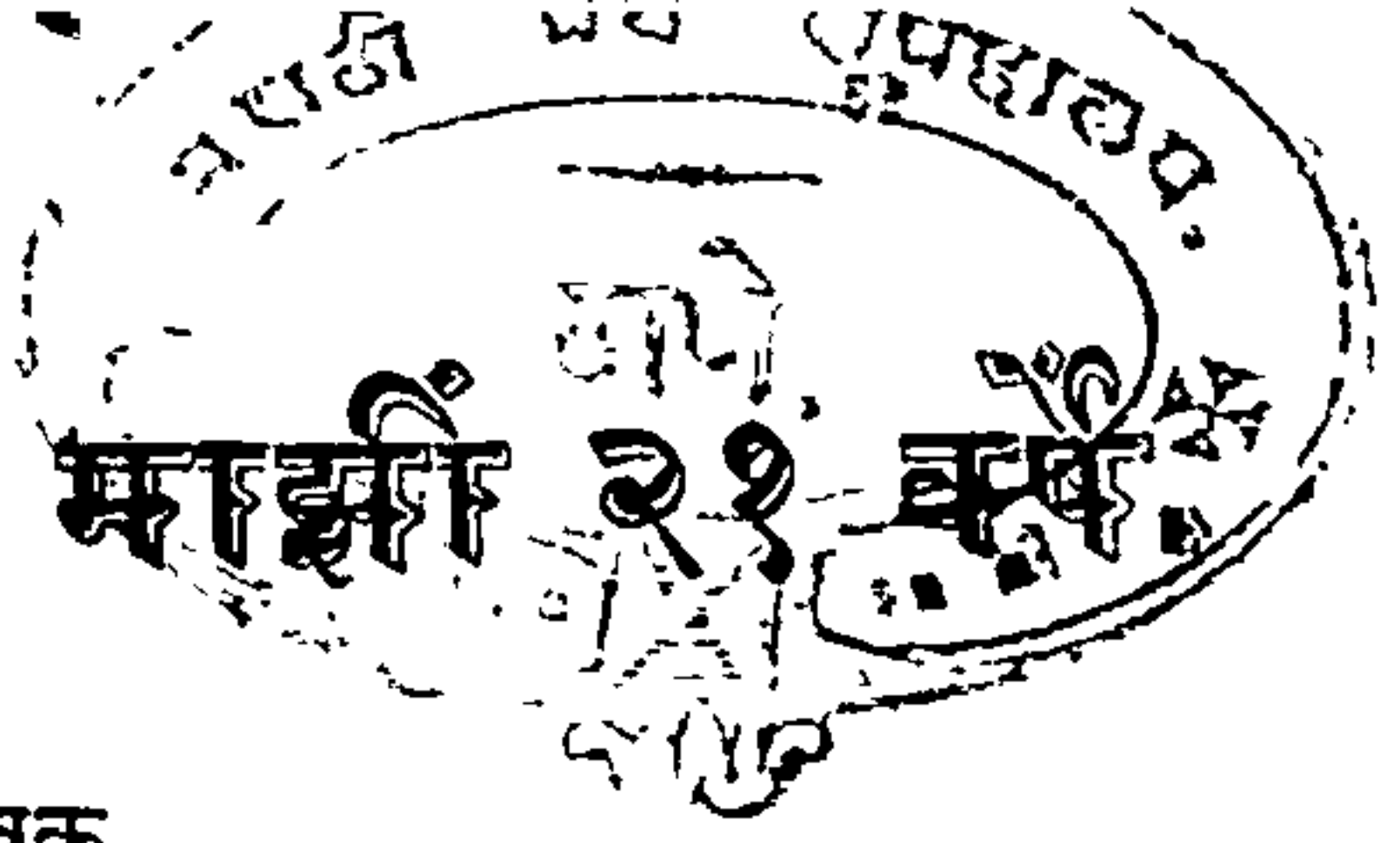
राजा सत्वधीर नं. २.

हे पौराणिक नाटक नाट्यकलाकुशल शाहुनगरवासी नाटक मंडळी रंगभूमीवर करित असून श्रीयुत दीक्षित यांनी लिहिले आहे. हरिश्चंद्राच्या सत्वपरीक्षेवर अनेक विद्वान नाटककारांनी नाट्यरचना केली आहे. परंतु सदरहू नाटकांत पौराणिक कथारसाचा भंग विलकुल केला नसून हरिश्चंद्र, तारामती, व रोहिदास यांची सत्वपरीक्षा उज्वलतेने दाखली असल्यामुळे समाजास अत्यंत मार्गदर्शक असे हे नाटक आहे. आरंभो सुप्रसिद्ध नट श्रीयुत गणपतराव जोशी यांचा फोटो आहे. किं. १२ आ. पो. ख. नि.

हिंद एजन्सी बुकसेलर्स, माधवबाग, मुंबई नं. ४.

२४४

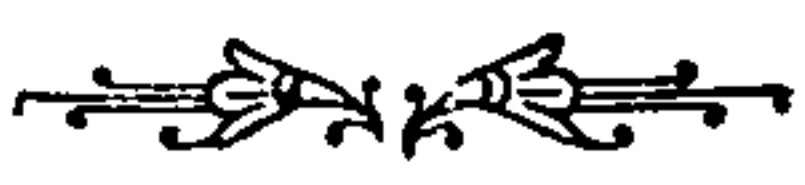
फिजी बेटांतील माझी २१ कृष्ण

स्थळप्रत

लेखक,

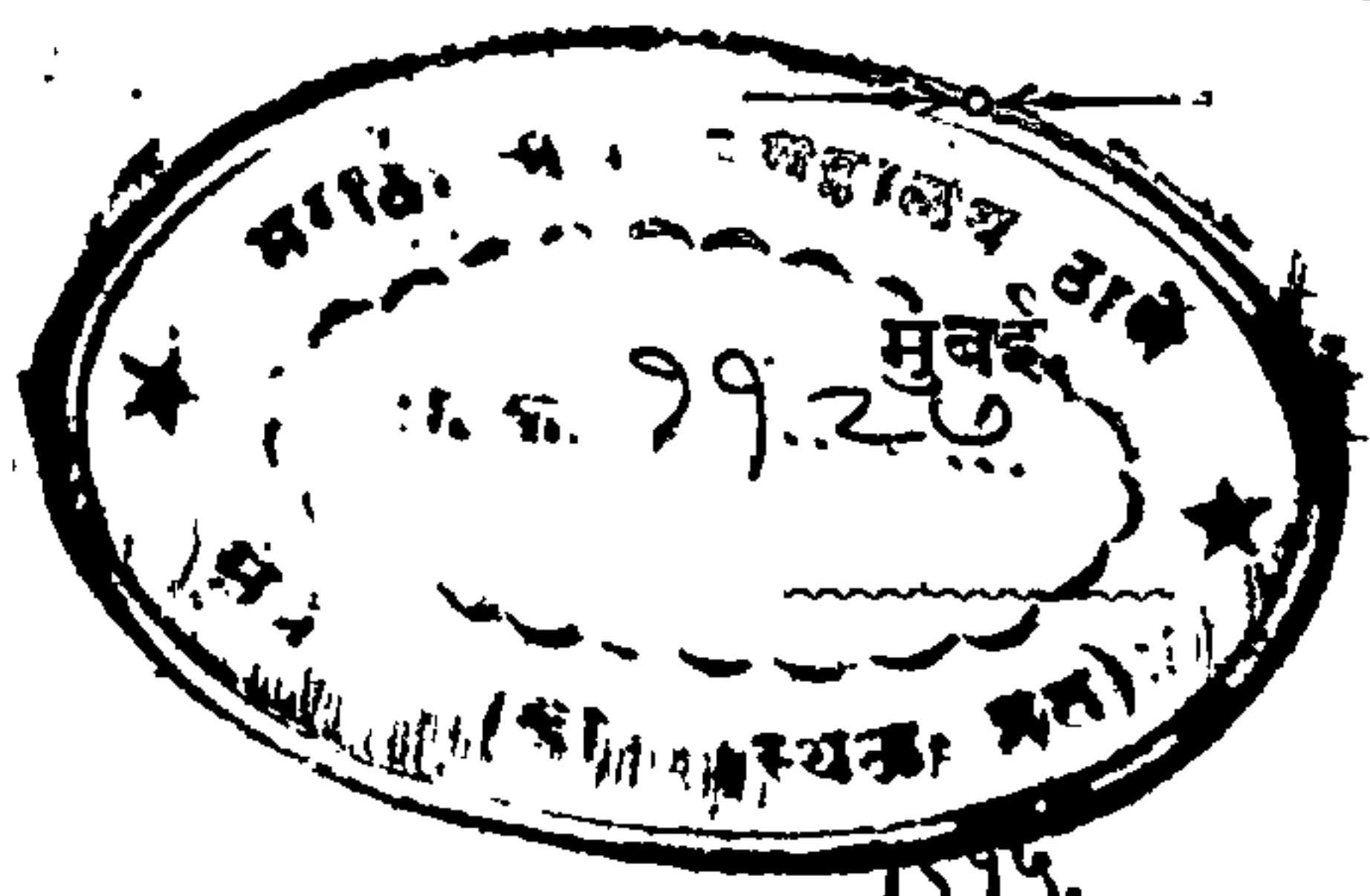
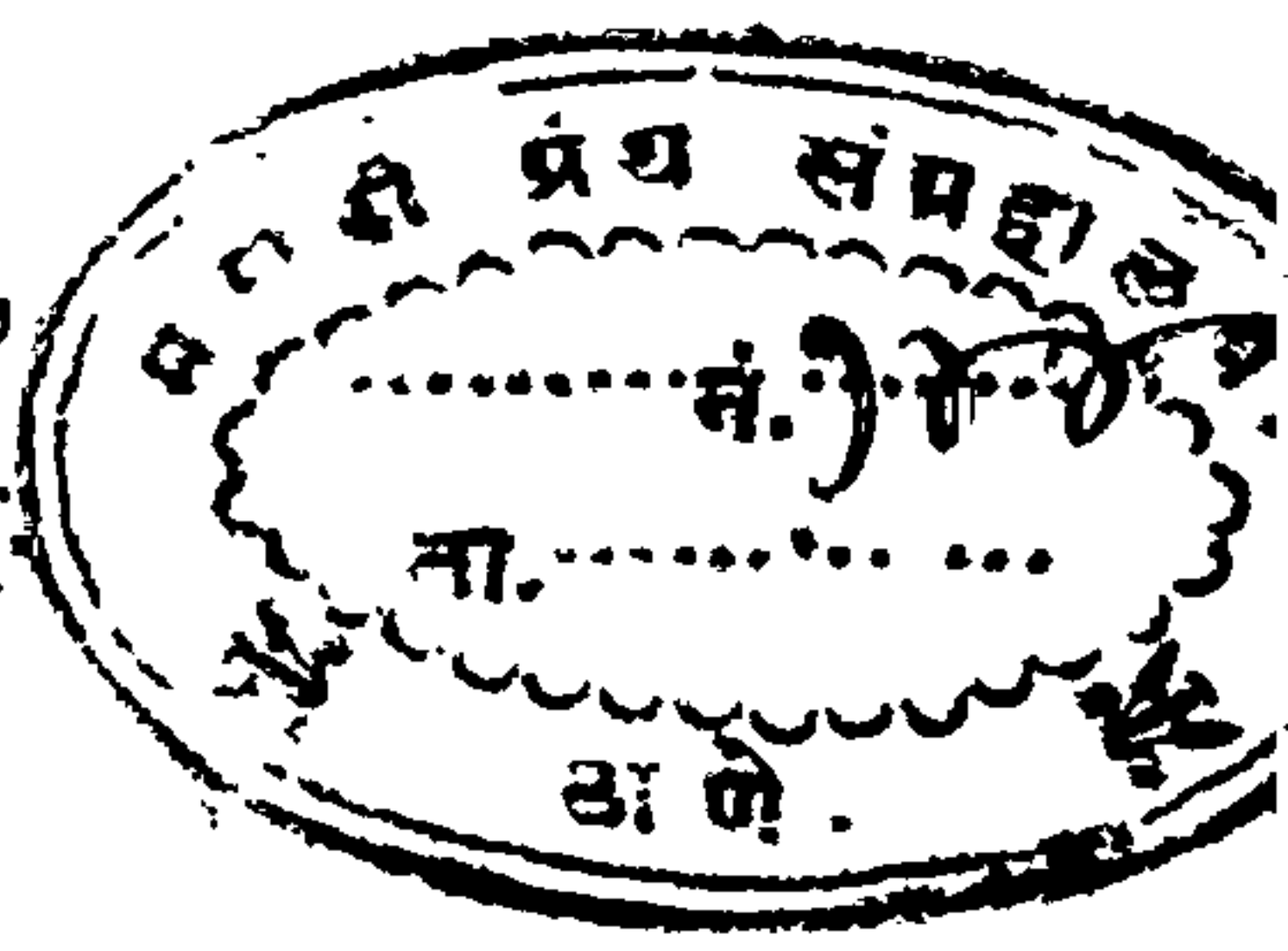
स.सं. पंडित ताराराम सनाढ्य.

(अनुवादक-तीता-कान्त.)

REFBK-0001127

सी,
मुंबई

किं. ६ आणे.

सर्व हक्क प्रकाशकांनीं आपणाकडे ठेविले आहेत.

मुद्रक—रा. चिंतामण सखाराम देवळे, मुंबईवैभव प्रेस, सर्व्हिट्स्
ऑफ इंडिया सोसायटीज् बिल्डिंग, सँडस्ट रोड, गिरगांव-मुंबई.

प्रकाशक—रा. नारायण नरसो केतकर, व्यवस्थापक हिंद एजन्सी,
बुकसेलर्स अँड पब्लिशर्स, माधवबाग-मुंबई.

दोन शब्द.

This motion, the council may rest assured will be brought forward again and again, till we carry it to a successful issue. It effects our national self-respect and therefore the sooner the Government recognises the necessity of accepting it, the better it will be for all parties.

Hon: Gokhale.

मुदतबंदी करारानें हिंदुस्थानांतून मजूर पाठविण्यांत येऊं नयेत व ही पद्धत अजीवात बंद करावी अशी शिफारस करणारा एक खलिता लार्ड हार्डिंज यांच्याकडून सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांच्याकडे रवाना झाला आल्याची आनंददायक वार्ता नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे. ही पद्धत अस्तित्वांत असल्यास आज पाऊणशें वर्षे झालीं. इतक्या अवधींत नाताळ, ट्रान्सव्हाल, फिजी, केपकोलनी वगैरे वसाहतींत या पद्धतीमुळे कोणकोणते अनर्थ ओढवले याची कहाणी आतां सर्वांना महशूरच आहे. गुलामांचा व्यापार बंद करणाऱ्या ब्रिटिश राष्ट्रानें असल्या अन्यायमूलक पद्धतीस अनुमति दिली कशी, हेंच सर्वांना आश्चर्य वाटत होतें. आणि याहीपेक्षां आश्चर्याची गोष्ट म्हटली म्हणजे ही अनिष्ट पद्धत आज ७५ वर्षे अप्रातिहत रीतीने चालू होती ही होय. वसाहतींतील कारखानदारांच्या हिंदुस्थानांतील एजंटानीं येथील गोरगरीबांना गांठावें. त्यांना हव्या त्या थापा माराव्या, या निरक्षर लोकांना हव्या त्या करारानें बांधून टाकावें व त्यांना परदेशांत पाठवावें. तेथें गेल्यावर तेथील गोऱ्या मालकांनीं त्यांना गुरांप्रमाणें वागवावें, कोणी त्यांची दादफिर्याद घेऊं नये असेच प्रकार चालू होते. या प्रकारावद्दल या मजुरांच्या धन्यांना जबाबदार धरण्यापेक्षां या पद्धतीसच जबाबदार धरणें अधिक सयुक्तिक आहे. या पद्धतीपासून गरीब लोकांना होणारा छळ दूर करावयाचा म्हणजे ही पद्धतच बंद केली पाहिजे, असें मि. गांधी, ना. गोखले, मेसर्स अंडरसन व पीअरसन वगैरे गृहस्थांनीं आपलें स्पष्ट मत दिलें होतें. इतकेच नव्हे तर यासंबंधांत जीं वेळोवेळीं कमिशननें नेमण्यांत आली. त्यांपैकीं कित्येकांनीं या पद्धती-

च्या अमानुषतेबद्दल आपले स्पष्ट अभिप्राय व्यक्त केले आहेत. १९११ मध्ये ऑ. गोपाळराव गोखले यांनी वरिष्ठ कायदे कौन्सिलांत ठराव आणल्यावरून नाताळसंबंधांत ही पद्धत बंद झालीच होती. त्यानंतर मुदतबंदी कराराने मजूर पाठविण्याची ही पद्धत सर्वस्वी बंद करण्यांत यावी असाही एक ठराव १९१२ च्या मार्चमध्ये त्यांनी कौन्सिलमध्ये आणला होता; पण तो २२ विरुद्ध ३३ मतांनी नामंजूर झाला. ठराव नामंजूर झाला म्हणजे ही बाब कायमची डोळ्याआड झाली असे सरकारने केव्हांही समजू नये; ही अनिष्ट पद्धति कायमची नाहीशी होईपर्यंत हा ठराव कौन्सिलपुढे एकसारखा येत राहिल असे त्यांनी त्याच वेळी वजावले होते. यानंतर हिंदुस्थान सरकारने या बाबीची चौकशी करण्याकरितां मि. मॅक्नील व मि. चिमणलाल यांची एक कमिटी नेमिली. त्या कमिटीचा नुकताच रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला. ही पद्धति नाहीशी करावी असे कमिटीने आपल्या रिपोर्टांत स्पष्ट म्हटले नाही तरी ती अगदीं कमी जाचक करतां यावी यासाठीं त्यांनी कांहीं शर्ती सुचविल्या आहेत, त्या अशा स्वरूपाच्या आहेत कीं त्या संभाळून ही पद्धती चालविणेच शक्य होऊं नये. लॉर्ड हॉडिंज यांचे स्वतःचेही मत या पद्धतीविरुद्ध आहे. लोकमत, कमिटीचा रिपोर्ट व कार्यकारी कौन्सिलमधील सभासदांच्या एकमताचा पाठिंबा या जय्यत सामग्रीनिशीं हल्लीं त्यांनीं ही पद्धत बंद करण्याबद्दलची आपली शिफारस सेक्रेटरी ऑफ स्टेट यांच्याकडे पाठविली आहे. तेव्हां ती अमलांत येण्याची बरीच आशा दिसत आहे ती सफळ झाल्यास मि. गांधी यांना आपल्या खडतर तपश्चर्येचे फळ आपल्या हयातींत पाहण्याचा सुयोग येईल आणि तो तसा येवो असे आम्हीं इच्छितो.

मुंबई, }
१५-१२-१५ }

व्यवस्थापक-
हिंदूजन्सी.

प्रिय देशबांधव हो !

‘ फिजी बेटांतील माझीं २१ वर्षे ’ हें पुस्तक मी आपल्या सेवेस सादर करीत आहे. ह्या पुस्तकांत मी फिजी बेटांतील वस्तुस्थितीचें यथार्थ दिग्दर्शन करण्याचा प्रयत्न करणार आहे. हें काम तिकडचा प्रत्यक्ष अनुभव असलेल्या एखाद्या लायक मनुष्याकडून झालें असतें तर फार बरें झालें असतें, परंतु अशा प्रकारचा प्रयत्न अद्यापि झालेला नाही तेव्हां हें प्रस्तुतचें पुस्तक मी माझ्या अल्प बुद्धीनें लिहित आहे.

आपले देशबंधु फिजी बेटांत काय व्यवसाय करितात, त्यांच्याशीं तेथील शास्ते व मालक यांची वागणूक कशा प्रकारची असते, त्यांची धार्मिक, नैतिक व आर्थिक अवस्था कशा प्रकारची आहे, इत्यादि माहिती जाणण्याविषयीं कित्येक लोक उत्सुक असतील. अशाच लोकांच्या सेवेस हें पुस्तक सादर समर्पित करण्यांत येत आहे.

ह्या पुस्तकांत मधून मधून मी आपल्या व्यक्तिविषयक गोष्टींचेहि वर्णन करण्याचें धाष्ट्य केले आहे; असें करण्यामध्ये माझा उद्देश फक्त सर्वसाधारण डेपोवाल्यांची धूर्तता वाचकांच्या दृष्टीस आणावी हाच आहे; आत्मश्लाघा करण्याचा उद्देश मुळींच नाही.

एक तर मी अगदींच सामान्य दर्जाच्या मनुष्य आहे; शिवाय माझे शिक्षणहि अगदींच बेताचें झालेले आहे. त्यांतच आणखी माझ्या आयुष्यांतील महत्वाचा सर्व भाग, डेपोवाल्यांच्या कारस्थानांमुळे केवळ मजुरी करण्यांतच खर्च झालेला आहे. या सर्व गोष्टी लक्ष्यांत घेऊन सूत्र वाचकवर्ग यांतील सर्व दोषांबद्दल मला क्षमा करितील अशी अशा आहे.

निवेदक,
तोताराम सनाढ्य.

फिजी बेटांतील माझी २१ वर्षे.

भाग १ ला.

संक्षिप्त आत्मचरित्र.

माझा जन्म इ. स. १८७६ मध्ये हिरनगौफीरोजाबाद येथील सनाढ्य कुलांत झाला. इ. स. १८८७ मध्ये माझे वडील पं. रेवती राम यांचे देहावसान झाले; व मी, माझी आई व माझा बंधु रामलाल ही अनाथ झालो. वडिलांनी आपल्या मागे दागिने वगैरेची सुमारे ४००० ची मिळकत ठेविली होती. परंतु तींतील बरीच रक्कम कर्जापोटी जाऊन राहिलेली थोडी शिल्लक एका वर्षातच खलास झाली. त्या दारिद्र्यातील दिवसांचे मला अद्यापि चांगलेच स्मरण आहे. जेव्हां जेव्हां मी त्या दिवसांविषयी विचार करू लागतो तेव्हां तेव्हां माझे हृदयाकाश दुःखाच्या काळ्याकुट्ट मेघांनी भरून जाते. हाय ! निर्धनता ही एक फार वाईट स्थिति आहे.

दारिद्र्याच्या दुःखाने कंटाळून माझा वडील भाऊ रामलाल हा घर सोडून बाहेर पडला व कलकत्यास राहिली ब्रदर्सच्या ऑफिसांत ८ माही कारकुनाचे काम करू लागला. माझी आईहि ह्या दारिद्र्याने अगदी पिडली होती. ८ महिने वडील भाऊ आपला स्वतःचा चरितार्थ चालवून चार पैसे मधून मधून घरी पाठवी. मी गावांतील पाठशाळांतील ३ व्या यत्नेत शिकत होतो. पंडित कल्याणप्रसाद हे माझे गुरुजी होते. आई मला म्हणे, “ बाळ ! कांहीं कर पण आतां आपले पोट भरायचा उपाय पहा. ” आईचे दुःख माझ्याने पहावेना. शेवटी १८९३ मध्ये मी नोकरीच्या शोधासाठी घर सोडून पायीच निघालो. या वेळी माझ्याजवळ फक्त सात आण्यांचे पैसे होते. मार्गांत अनेक प्रकारचे कष्ट सोसून मी १६ दिवसांनी प्रया-

गला येऊन पोहोचलों. येथूनच माझ्या तुच्छ जीवनक्रमांतील ह्या दुःखजनक कर्मकहाणीस प्रारंभ झाला.

प्रयागाला-अलाहाबादला-पोंचल्यावर मीं भागीरथीचे स्नान केले. त्यानंतर दारागंज येथील वच्च्या नांवाच्या एका गवळ्याची व माझी गांठ पडली. त्यास माझी दया येऊन त्याने मला आपल्या घरीं नेले. मी जवळ जवळ दोन महिने त्याच्या येथे काढले. त्याने मजवर त्या वेळीं जे उपकार केले आहेत ते मी साऱ्या जन्मांत विसरणार नाहीं. ह्या तीर्थराजक्षेत्रामध्ये वरेच दिवस राहूनहि जेव्हां मला कोठें नोकरीचाकरी मिळेना, तेव्हां मीं घरीं परत फिरण्याच्या विचारास लागलों. परंतु पुन्हां मनांत असा विचार आला कीं, तेथे जाऊन मातेचे होणारे हाल कांहीं आपणास पाहवणार नाहीत. तिला कांहींच साहाय्य न करितां उलट तिला भारभूत होणें वरें नव्हे. मातृप्रेम मला एकवार घराकडे खेचूं लागे, तर मातेच्या कष्टांची स्मृति होतांच कांहींतरी नोकरी पहावी, घरीं जाऊं नये असें वाटे. अशा रीतीनें माझी वृत्ति द्विधा झाली होती.

पुढें एक दिवस पोलीसचौकीजवळील चौकांत मी ह्या पैशांच्या चिन्तेत निमग्न होतो, इतक्यांत एक अपरिचित व्यक्ति माझ्याजवळ आली व मला म्हणाली, "तुला नोकरी करायची इच्छा आहे काय ?" मी म्हणालों "होय" त्यावर ती व्यक्ति म्हणाली, "ठीक, मी तुला एक फार चांगली नोकरी घाहून देतो. नोकरी पण अशी पाहतों कीं तूं अगदीं खुष होऊन जाशील." मीं म्हटले, "मी नोकरी करीन, पण वर्ष सहा महिन्यांपेक्षां अधिक दिवस नाहीं करणार." त्यावर ती व्यक्ति म्हणाली, "ठीक, तरीहि हरकत नाही. जेव्हां तुझ्या मर्जीस येईल तेव्हां नोकरी सोडायला मुळींच हरकत नाही. चल, जगन्नाथाचे दर्शन तर घेऊं या !" माझी बुद्धि परिपक्व झालेली नव्हती. त्यामुळे मीं बोलतां बोलतां त्याच्या जाळ्यांत सांपडलों. प्रिय वाचक हो ! अशा प्रकारें फशां पडून हजारों भारतवासी कष्टसागरांत कायमचे बुडत आहेत. माझ्या सुशिक्षित देश बंधूनों ! आपण आपल्या ह्या अभागी व असहाय देशबांधवांविषयीं कधीं तरी विचार केला आहे काय ? डेपोवाल्यांच्या नीचपणास बळी पडून देशदेशांतरास कल्पनातीत व असह्य यातना सहन कर-

प्याकरितां जाणाऱ्या ह्या आपल्या समृद्ध, व सुर्पाक मातृभूमीच्या लेंकरांची आपणास काँव येत नाही का ? ध्यानांत असू द्या, केवळ स्वार्थसाधन हेंच कांहीं मनुष्याचें जीवितकर्तव्य नव्हे.

• यस्मिन्जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति ।

काकोऽपि किं न कुरुते चञ्चवा स्वोदरपूरणम् ॥

त्या *व्यक्तीनें—दलालानें मला फुसलावून आपल्या घरीं नेलें. तेथें जाऊन मी पाहिले, तों एका दालनांत जवळजवळ १०० पुरुष व दुसऱ्या दालनांत ६० स्त्रियां बसल्या होत्या. कांहीं लोक ओल्या लांकडांवर स्वयंपाक करण्यांत गुंतले असून चूल फुकतां फुकतां अगदीं बेजार झाले होते. मी स्त्रियांस पाहून विचार करूं लागलों, “ हे पुरुष नोकरीकरितां जात असतील, पण ह्या विचाऱ्या स्त्रियां कोठें जाण्याकरितां निघाल्या आहेत ? ” परंतु ह्यावेळीं त्या दलालानें त्यांच्याशीं भाषण करण्याची मला सक्त मनाई केली होती. तेथून कोणास बाहेर जातां येत नव्हतें व बाहेरून आंत येतां येत नव्हतें, तो दलाल मला म्हणाला, “ तूं आतां येथें भात करून खा; मी तुला आतां तांदूळ देतो. ” मी म्हणालों, “ मला भात करितां येत नाही; हा ब्राह्मण येथें स्वयंपाक करित आहे, मी त्यांतीलच जेवण घेईन. ” तो दलाल मोक्या गोड शब्दांत त्या लोकांस समजावित होता, “ बावांनो! तुम्ही एकदां नोकरीवर गेला म्हणजे मग तुम्हाला कोणत्याहि प्रकारचा त्रास पडणार नाही. पोटभर ऊंस आणि केळीं खावीं आणि चैनींत अल्युजा वाजवीत बसावे! ”

तिसरे दिवशीं आम्हाला मॅजिस्ट्रेटच्या पुढें हजर करावयाच्या तयारीस तो दलाल लागला. एकंदर स्त्रीपुरुष मिळून १६५ लोक होते. सर्वास बंद गाड्यांत बसविण्यांत आलें व सुमारे अर्ध्या तासांत आम्ही कचेरींत येऊन पोचलों. परंतु कचेरींत येतांना वाटेंत त्यानें आम्हाला दहशत घालून असें सांगून ठेविलें होतें कीं साहेबांनीं तुम्हांला कांहीं विचारलें तरी ‘होय,’ म्हणून सांगा; नाही तर तुमच्यावर खटला करून तुम्हांत राबायला लावीन, पुढें एकामागून एक सर्व लोकांस मॅजिस्ट्रेटपुढें हजर करण्यांत आलें. मॅजिस्ट्रेट प्रत्येकास विचारी, “ बोल, तूं फिजीला जाण्यास कबूल आहेस ? ” फिजी आहे कोठें ? तेथें काय करावें लागेल ? काम

*ठराविक मोबदल्यास कुली मिळवून देणारा डेपावाल्यांचा हस्तक किंवा दलाल.

न झाल्यास काय दंड द्यावा लागेल ? हे कांहीं मॅजिस्ट्रेट आम्हांस सांगत नव्हते. सुमारे २० मिनिटांत ह्या १६५ लोकांचीं नांवे रजिस्टर करण्यांत आलीं.

यावरून वाचकांस दिसून येईलच कीं मॅजिस्ट्रेटसाहेब कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीने ह्या कटकटींतून मोकळे होऊं पाहत होते. नाहीतर त्यांस हे काम इतक्या लवकर कसे होऊं शकलें असतें ?

येथून आम्हां सर्वास आगगाडींत कोवण्यांत आलें. गाडींतील किंवा गाडीवाहेरील कोणाहि मनुष्याशीं भाषण करण्याची आम्हांस सक्त मनाई होती. ही गाडी स्पेशल असल्यामुळे मध्ये कोठेंच न थांबतां एकदम हौरा स्टेशनवर उभी राहिली. येथे सर्वास बंद गाड्यांत बसविण्यांत येऊन डेपोकडे नेण्यांत आलें. या ठिकाणीं इमि-ग्रेशन ऑफिसरनें आम्हांस एका रांगेत उभे केले व विचारलें, “तुम्ही आतां फिजीकडे जात आहां. तेथे तुम्हांस रोज १२ आणे मजुरी मिळेल व ५ वर्षेपर्यंत शेतीचें काम करावें लागेल. तेथून पांच वर्षांनीं परत निघालांत तर तुम्हांस पदरचें भाडें द्यावें लागेल व १० वर्षांनीं परतलांत तर भाडें सरकार देईल. तुम्हालां तिक-डून पुष्कळ पैसा आणायला सांपडेल. केवळ १२ आणेच नाहीत; आणखी सुद्धां जास्त मिळतात. तेथे मोठ्या आनंदानें रहा ! फिजी म्हणजे काय ?—स्वर्गच तो !” अशा प्रकारें त्यानें आम्हांस पुष्कळ गुळचट थापा दिल्या. आम्ही अशिक्षित लोक आधींच हुरळून गेलों होतो; राहिले सवरलेले लोक या ऑफिसरनें तेव्हांच खूष करून टाकिले. त्यानें असें पण विचारलें कीं, “कोणापाशीं कांहीं पैसे तर नाहीत ना ?” साहेबाच्या मार्गे उभ्या असलेल्या त्या दलालानें हातानें खुणविलें कीं, “कांहीं सांगूं नका; मी आतां तुमची सर्व चीजवस्त परत करणार आहे. ” साहेब निघाला त्याबरोबर दलालहि निघून गेला. पुढें देतो कोण व घेतो कोण ? किती तरी लोकांचीं भांडीं कुंडीं, कपडेलत्ते, पैसे दलालाकडे राहून गेले.

तो अधिकारी आमची समजूत घालीत असतां माझ्या मनांत एक शंका उत्पन्न झाली. मीं विचार केला, पांच वर्षे म्हणजे मुदत फार होते, तेथे जाऊन कसलें बिकट काम करावें लागेल आणि काम न झाल्यास काय होईल तें कोणी सांगावें ? असा विचार करून मीं म्हटलें, “फिजीला जाण्याची माझी इच्छा नाही. माझ्या हातांकडे तर पहा. शेतीचें काम ह्या हातांनीं कधींच होणार नाही. मीं फिजीला जात नाही. ” हे ऐकून त्या अधिकाऱ्यानें मला दोन बंगाली बाबूंच्या

स्वाधीन करून त्यांस सांगितलें कीं, “ यास समज देऊन मार्गावर आणा. ” मी हें सुद्धां कबूल केलें नाहीं. मीं म्हणालों, “ माझा भाऊ येथें कलकत्यासच कुठल्याशा मोहल्यांत असतो; मला त्यास भेटवा; मग काय करावयाचें तें ठरवीन. ” पण ऐकतो कोण ? जेव्हां मी फिजीला जाण्यास कबूल होईना तेव्हां मला एका कोठडींत कोंडून टाकण्यांत आलें. एक दिवस व एक रात्र मी त्या खोलींत भुकेनें व तान्हेनें तळमळत पडलों होतो. शेवटीं लाचार होऊन कबूली देणें मला भाग पडलें. काय करणार ? ज्यास आपली ही कर्मकहाणी सांगतां येईल असा एकहि आपला मनुष्य तेथें नव्हता !

कोठडींतून बाहेर येऊन पाहतों तर, चांभार, धेड, ब्राह्मण ह्या सर्वासि जबर-दस्तीनें एकाच ठिकाणीं जबरीनें भोजनास बसविलें जात होतें. सर्वासि मातीच्या भांड्यांत अन्न आणि पाणी देण्यांत येत होतें. जो कोणी तोंडांतून चकार शब्द काढी त्यास खूब मारझोड करण्यांत येई. ही त्यांची अवस्था पाहून मीं म्हटलें, “ मी त्यांच्याबरोबर जेवणार नाहीं; उपाशी मेलों तरी हरकत नाहीं ” यावर तो अधिकारी म्हणाला, “ खुशाल मर, कांहीं हरकत नाहीं. नदींत फेकून देईन झालें ! ” शेवटीं मला एका ‘ भण्डारी ’ मनुष्याबरोबर जेवण घेण्याचा हुकूम झाला. धुण्याच्या निमित्तानें आमचे सर्व कपडे काढून घेण्यांत आले व एक भंगी आम्हांस स्नानाकरितां घाटावर घेऊन गेला. आम्हां सर्वांना सावण देण्यांत आला. विचाच्या पुष्कळ भोळ्या लोकांस वाटलें कीं आपण फार दुरून आलों आहोंत म्हणून आपणास पाणी पिण्यापूर्वी बर्फा देण्यांत आली आहे ! कित्येकांनीं त्या सावणाच्या वज्या चावल्या सुद्धां; व मग ते “ हरेराम ! हरेराम थूः थूः ! ” करूं लागले. प्रिय वाचक हो ! साध्या भोळ्या अडाणी लोकांस हे दलाल कसें फुसलावून नेत असतात ह्याचा विचार करा. हे विचारे सावणासच बर्फा समजतात इतकें अज्ञानी ! आमच्या धर्माचे व देशाचे पुढारी, नेते व बुद्धिमान् म्हणवून घेणारे पुष्कळ मोठ-मोठे लोक शहरांमध्ये व्याख्यानांची झोड उडवून घसा कोरडा पाडीत आहेत; त्यांस असल्या ह्या गांवढळ अज्ञानी रयतेची कीं व येऊं नये काय ? ह्या लोकांच्या भिकार गांवांत जाऊन त्यांचा उद्धार होईल अशा चार गोष्टी त्यांस ह्यांनीं कां सांगूं नयेत ? शहरांमध्ये उपदेशक पुष्कळच पडले आहेत, पण गरीब गांवढळा-कडे मात्र कोणी दुकून पाहत नाहींत; म्हणूनच हे लोक असे सावणास बर्फा सम-जण्या इतकें अज्ञानी आहेत ! असो.

डॉक्टरीपरीक्षा.

जहाजावर चढावयास २-३ दिवस अवकाश असतां आमची सर्वांची डॉक्ट-
रनें तपासणी केली. पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांस सुद्धां पुरुष डॉक्टरानेंच तपासलें. त्या-
नंतर कैद्यांसारखें कुडतें, टोपी व चोळणा असे कपडे आम्हांस देण्यांत आले. अन्न
घेण्याकरितां टिनचा वाडगा, पाणी पिण्याकरितां टिनचा एक लोटा व सामान
ठेवण्याकरितां एक लहानशी पिशवी इतक्या वस्तु प्रत्येकास देण्यांत आल्या.

जहाजावरील हकीकत.

मग आमचीं नांवे पुकारलीं जातांच आम्हां सर्वास जहाजावर चढविण्यांत
आलें. ह्यावेळीं ५०० भारतवासी आपली मातृभूमि सोडून गुलांमाप्रमाणें रावण्या-
करितां फिजीकडे चालले होते. हाय ! तेथें जाऊन आपणास कशा यम-यातना
सहन कराव्या लागतील ह्याची कोणास कल्पना असणार ! किती तरी लोक
आपल्या आईवाप, भाऊबर्हाण, यांच्यासाठीं अश्रु ढाळीत होते. त्यांच्या त्या
दुःखाच्या कहाण्या ऐकून घेण्यास तेथें कोणीहि नव्हतें. मऊ मऊ गाद्या गिरद्यां-
वर लोळणाऱ्या व 'खाणें पिणें आणि मजा मारणें.' हेंच ज्यांच्या जीविताचें ध्येय
त्यांस ह्या बिचाऱ्या ५०० देशबांधवांच्या हालांची काय कल्पना होणार ?
'परोपकाराय सतांहि जीवनम्' हेंच ज्याचें ब्रीद त्यांस मात्र ह्या दुर्दैव्यांची
काव येईल.

जहाजावर आमच्यापैकीं प्रत्येकास १॥ फूट रुंद व ६ फूट लांब अशी जागा नेमून
देण्यांत आली. इतकी जागा एका मनुष्यास कशी पुरेल, याचा प्रत्येकानें आपल्या
मनाशींच विचार करून पहावा. काहीं लोकांनीं आम्हांस एवढी जागा पुरणार नाहीं
म्हणून तक्रार केली, त्यावर गोरा डॉक्टर झणकाऱ्यानें म्हणाला, "साला तुमको
रहना होगा." आम्हीं सर्व जागच्या जागीं बसल्यावर आम्हांस चार चार बिस्किटे
व अर्धा अर्धा छटाक-२॥ तोळे साखर देण्यांत आली. ह्या बिस्किटांस गोरे
लोक 'डॉग बिस्किटस्' म्हणतात व तीं कुत्र्यांस खावयास घालतात. हे परमात्मन !
आम्ही भारतवासी कुत्र्याच्याच योग्यतेचे काय ? बिस्किटाविषयीं तर बोला-
वयासच नको ! तीं पाण्यांत भिजवून आम्हांस नाइलाजास्तव खावीं लागलीं. सुमारे

चार वाजतां जहाज सोडण्यांत आलें. या वेळीं कप्तान मूरिस आमचा शेवटचा नमस्कार होता. ६ वाजतां भगवान् सूर्यनारायण अस्तास गेला. रात्री ८ वाजतां आम्ही झोपलों. प्रातःकाळीं पाहरेवाल्यानें आम्हांस उठविलें. पाहतों तर समुद्रामध्यें हेलकावे खात असलेलें आमचें जहाज चाललेंच आहे. चारी बाजूंस नीलाकाशावांचून कांहींच दृष्टीस पडत नव्हतें. ह्यावेळीं आमच्या मनांत नाहीं नाहीं ते विचार उद्भवूं लागले. ज्याप्रमाणें एखाद्या रानांत भटकणाऱ्या पक्ष्यास पिंजऱ्यांत कोडून ठेवावें त्याप्रमाणें आम्हांस कोडून टाकण्यांत आलें होतें. हाय हाय ! पराधीनते, तुझ्यासारखी वाईट तूच !

उजाडतांच जहाजावरील एका अधिकाऱ्यानें आम्हांपैकीं कांहीं लोक पहाऱ्याकरितां व कांहींस जेवण तयार करण्याकरितां निवडून काढले व कांहींस 'टोपस' चें काम करण्याकरितां नेमण्यांत आलें. 'टोपसचें काम कोण करणार ?' म्हणून लोकांस विचारलें. टोपस म्हणजे काय ते ह्या भोळ्या लोकांस कुठून समजणार ? पुष्कळांनीं हें काम करणारांच्या यादीमध्ये आपलें नांव नोंदवून घेतलें. जेव्हां त्या अधिकाऱ्यानें ह्या लोकांस "तुम्ही आपल्या कामास लागा" म्हणून हुकूम केला तेव्हां त्यांनीं विचारलें, "काय काम करायचें ?" तेव्हां त्यास शौचकूम साफ करण्याचा हुकूम झाला. पुष्कळांनीं तक्रार केली परंतु त्यांस मारहाण करून जबरदस्तीनें हें काम त्यांच्याकडून करून घेण्यांत आलें. सगळ्या जहाजभर "त्राही ! त्राही !" शब्द घुमूं लागला. माझे सुशिक्षित देशबांधव ह्या सहस्रावधि अनाथ बांधवांच्या आर्त स्वराकडे लक्ष देतील काय ? आपल्या बांधवांनीं जहाजावर संडास साफ करावे आणि आम्हीं खुशाल पडून रहावें हें लज्जास्पद नाहीं काय ? जर ह्या सहस्रावधि अनाथ बांधवांच्या आर्त नादानें आमचें हृदय द्रवणार नाहीं, तर आम्ही खरोखरच कर्तव्यभ्रष्ट पाषाणच असलों पाहिजे !

पिण्याकरितां दिवसांतून फक्त दोनदां एक एक बाटली पाणी मिळे. तहानेनें कोणी मेला तरी हरकत नाहीं त्यास पुन्हां पाणी मिळत नसे. खाण्याच्या बाबतींतहि हाच प्रकार. मासळी व भात एकाच ठिकाणीं शिजवीत. समुद्र लागल्यामुळे पुष्कळच आजारी पडले होते. कांहीं तर विचारे ह्या जगास शेवटचा राम राम करून परलेकाच्या वाटेस लागले. त्यांस समुद्रांत फेंकून देण्यांत आलें !

याप्रमाणें ३ महिने व १२ दिवसांनीं आमचें जहाज सिंगापुर, बोर्निओ वगैरे ठिकाणीं थांबत थांबत फिजीला येऊन पोचलें.

निरनिराळ्या इष्टेटींवर रवानगी.

फिजीमध्ये नुकलाओ नांवाचें ठाणें असून त्या ठिकाणीं एक डेपो आहे. कुली म्हणून तिकडे नेले जाणारे सर्व लोक प्रथम ह्या ठिकाणीं उतरण्यांत येतात. आमचें जहाज तेथें किनाऱ्यास लागतांच पोलीसनें एकदम त्यास गराडा दिला. आम्हीं पळून जाऊं नये म्हणून ही तयारी असावी. ह्या ठिकाणीं आम्हांस गुलामांपेक्षांहि अधिक वाईट रीतीनें वागविण्यांत आलें. लोक म्हणतात कीं, सुधारलेल्या जगांतून गुलामगिरी समूळ नष्ट करण्यांत आली आहे, परंतु ही करारबंद मजूरपद्धति गुलामगिरीहून सुधारलेली आहे काय? ह्या न्यायपरायण ब्रिटिश साम्राज्यांत असा प्रकार चालू असावा ही अत्यंत खेदाची गोष्ट होय. बर्क किंवा ब्राडलॉ अशासारखे निःपक्षपाती इंग्रज इंग्लंडांत उरले नाहींत काय?

आह्माला कोणी त्राता नाहीं काय ?

असो. लवकरच डॉक्टर आला व त्यानें आमची सर्वांची तपासणी केली. सर्व कपडे एकाच वेळीं एका हौदांत घालण्यांत येऊन गरम करण्यांत आले. कोठी-वाल्यांस एजंटजनरलकडून आगाऊ नुकलाओ डेपोमध्ये आपआपले कुली घेऊन जाण्याविषयीं कळविण्यांत आलें होतें. कोठीवाल्यांनीं प्रत्येक कुलीमागे २२० रु, इमिग्रेशन डिपार्टमेंटकडे पूर्वीच भरले होते. एजंट जनरलचे हुकुमाप्रमाणें ते नुकलाओ डेपोमध्ये हजर राहिले होतेच. त्या ठिकाणीं दुय्यम कुली एजंटनें आम्हांस निरनिराळ्या इष्टेटींवर नेमिलें. नंतर पुन्हां आम्हां सर्वांस एकत्र बोलावून सांगितलें, “ तुम्ही आजपासून ५ वर्षेपर्यंत XXXसाहेबांचे नोकर झालां आहांत. ” मी म्हटलें, “ मीं नोकरी करणार नाहीं. मीं कांहीं विकत घेतलेला मनुष्य नाहीं. माझ्या बापापासून नाहीं तर भावाजवळून मला कुणीं पैसे देऊन विकत घेतलें नाहीं. मीं पण कुणाजवळून कांहीं घेतलेलें नाहीं. ” मी अधिकोत्तरें देऊं लागतांच दोन गोऱ्या शिपायांनीं मला धक्के मारून नावेवर चढविलें, याप्रमाणें सर्व लोकांची निरनिराळ्या इष्टेटींवर वांटणी झाली.

इष्टेटीवरील हालहवाल.

इष्टेटीवर राहण्याकरितां कोठडी मिळते. प्रत्येक कोठडी १२ फूट लांब व ८ फूट रुंद असते. एखाद्या पुरुषाबरोबर त्याची लग्नाची बायको असल्यास त्या दोघांस ही खोली देण्यांत येते. नाही तर तीन पुरुष किंवा तीन स्त्रिया यांस एकेक कोठडी देण्यांत येते. Employers of Indian Labourers must provide at their own expense suitable dwellings for immigrants. The style and dimension of these buildings are fixed by regulations ” ‘ हिंदी मजूर कामावर लावणाऱ्यांनीं आपल्या खर्चानें त्यांस राहण्याकरितां सोडस्कर जागा पुरविली पाहिजे. ह्या इमारतींची लांबी, रुंदी वगैरे कायद्यांनीं ठरविण्यांत आलेली आहे. ’ असा एक कायदा आहे; परंतु तो केवळ दिखाऊ होय. वाचक हो ! ही १२ फूट लांबीची व ८ फूट रुंदीची कोठडी ३ लोकांस राहण्यास अगदीं सोडस्कर Suitable building आहे काय ? परमेश्वरानें अशा सोडस्कर बिऱ्हाडीं कोणासही राहणें भाग पाडूं नये ! ह्या खोलींत ३ मनुष्यें ठेवावयाचीं मग त्यांतील एक हिंदू, एक मुसलमान, एक भंगी किंवा धेड, कोणी कां असेना ! एखाद्या ब्राह्मणास चांभाराबरोबर रहावयाचा प्रसंग आला म्हणजे त्याचे हाल विचारूं नका.

पहिल्या सहामाहीतील कष्ट.

पहिले ६ महिनेपर्यंत प्रत्येक मजुरास मळेवाल्यांकडूनच शिधासामग्री देण्यांत येते व त्याबद्दल दर आठवड्यास २ शिलिंग ४ पेन्स (१।।। रु.) याप्रमाणें मजुरींतून हिशोब कापून घेण्यांत येतो. दररोज १० छटाक पीठ, २ छटाक डाळ व अर्धा छटाक तूप ह्या हिशोबानें एक आठवड्याची शिधासामग्री एकदांच देण्यांत येते. रोज १० तास काबाडकष्ट करणाऱ्या आम्हां लोकांस रोज २५ तोळे पीठ कसे पुरणार ? ही एक आठवड्याची शिधा सामग्री ३।। दिवसांत संपवून बाकीचे दिवस एकादशी व्रतच करावें लागतें. किंवा एखाद्या मुदत संपवून स्वतंत्र झालेल्या मजुराकडून डाळ, पीठ उधार मिळाल्यास त्यांनीं आपल्या पोटाची खळगी भरावी.

काबुलीपठाणांवरील अत्याचार.

एकदां एका दलालानें ६० काबुली पठाणांस फुसलावून फिजीला पाठवून दिलें. त्यांस डेपोवाल्यानें सांगितलें होतें कीं तुम्हांस फलटणींत मोठमोठ्या नोकऱ्या देण्यांत येतील. ते लोक फार दांडगे व धिप्पाड असून केवळ फलटणींत नोकरी करावयास मिळणार म्हणूनच फिजीला येण्यास कबूल झालें होते. परंतु तेथें आल्यावर त्यांस कुलीचें काम करावें लागलें. व त्यांस शिधाहि आमच्या इतकाच देण्यांत आला. त्यांनीं एक आठवड्याचा शिधा ४॥ दिवसांतच संपवून टाकिला. नंतर जेव्हां त्यांस कामावर जाण्याविषयीं सांगण्यांत आलें, तेव्हां ते म्हणूं लागले, “पोटास द्या म्हणजे काम करूं !” यावर पोलिसांत वर्दी देण्यांत आली. इष्टेटीच्या गोऱ्या मॅनेजराने पोलीस इन्स्पेक्टरास सांगितलें, कीं “हे कुली आम्हाला मारण्याची व लुटालुट करण्याची धमकी देत आहेत.” यावर काबुलींनीं साफ सांगितलें कीं, “आम्ही लोक फक्त शिधा मागत आहों. खायला मिळाल्यावांचून आम्ही काम करणार नाहीं. याशिवाय आम्ही कांहीं सुद्धां बोललो नाहीं.” पोलीस परत गेले; काबुली कामावर गेले नाहींत. पुन्हां त्या गोऱ्या कोठीवाल्यानें त्यांस कामावर जाण्यास सांगितलें. काबुलींनीं पुन्हां तेंच उत्तर दिलें. गौरा पुन्हां पोलिसांस बोलवावयास गेला. यावेळीं पोलिसांनीं त्यांस भीति घालण्याकरितां खरोखरीच गोळ्या झाडल्या तेव्हां काबुली म्हणूं लागले, “आम्ही नाहीं तरी भुकेनें मरतच आहोंतः आणि तुम्ही आमच्यावर गोळ्या झाडणार ?” तेव्हां पोलीस पुन्हां निघून गेलें व जखमी काबुलींस दवाखान्यांत पाठविण्यांत आलें. वाचकहो ! हा न्याय कीं अन्याय ?

तदनंतर त्यांस सांगण्यांस आलें कीं ‘तुम्ही नुकलाओ डेपोकडे चला म्हणजे तेथें तुमच्या खाण्यापिण्याची व नोकरीची ठीक व्यवस्था करण्यांत येईल.’ हा विचार त्यांस पसंत पडला व त्या सर्वांस नुकलाओ डेपोमध्ये नेण्यांत आलें. तेथें त्यांस तांदुळ वगैरे देण्यांत आले व ते खाना तयार करण्याच्या उद्योगास लागले. इकडे तेथील इमिग्रेशन डिपार्टमेंटच्या गोऱ्या अधिकाऱ्यानें ५०० रानटी फिजी लोकांस आसपास जंगलांत छपवून बसविलें होतें. सर्व काबुली खाना खावयास बसले व आतां तोंडांत घांस घालणार तोंच एक शिटी वाजली. हां हां म्हणतां ते

५०० लोक त्या निःशस्त्र पठाणांवर तुटून पडले व त्यांनीं त्यांस पकडून वंदराकडे नेले. त्यांस जबरदस्तीनें एका होडीवर चढविण्यांत येऊन निरानिराळ्या ५-६ इष्टेटींवर विभागून पाठविण्यांत आले.

वाचक हो ! पहा तर खरी इमिग्रेशन खात्याची ही न्यायप्रियता आणि बहादुरी ! यावर वन्याच निःपक्षपाती वर्तमानपत्रांनीं कडक टीका केली; पण लक्ष्यांत घेतो कोण ?

कठिण परिश्रम.

सर्व लोकांस पहांटेस ४ वाजतां उठविण्यांत येतें व भाकरी तयार करून त्यांस ५ वाजतां शेतांवर जावें लागतें. स्त्रियांपैकीं कोणाचीं मुलें असतील, तर त्यांस तीं शेतावर घेऊन जावें लागतें. प्रत्येक मनुष्यास १२०० पासून १३०० फूट पर्यंत लांब व ६ फूट रुंद जमीन कुदळीनें एका दिवसांत खणावी लागते. यास Full task म्हणजे 'पुरें काम' म्हणण्यांत येतें. डॉक्टर प्रायः सर्वांस 'पुरें काम' लिहून देतात. ज्या डॉक्टरांस ३०-४० पावले पायीं चालावें लागले म्हणजे दम लागतो व रुमालानें वरचेवर मुख पुसावें लागतें तेच डॉक्टर ह्या अर्धपोटीं मरणान्या लोकांस इतकें काम नेमून देत असतात. बहुधा इतकें काम लोकांकडून पुरें होत नाही व असें झाले म्हणजे दुसरे दिवशीं त्यांस समन्स लागूं होऊन मॅजिस्ट्रेटपुढें हजर करण्यांत येतें. मॅजिस्ट्रेट विचारतो, "तूं पुरें काम कां केले नाहीस ?" आरोपी उत्तर देतो, "काम इतकें भारी होते कीं तें पुरें करणें शक्यच नाही." यावर मॅजिस्ट्रेट म्हणतो, "काम शक्तीबाहेरचें होते कीं नाही हा आमचा प्रश्न नाही; प्रश्न हा आहे कीं, त्या दिवशींचें काम तूं पुरें केलेस कीं, नाही ? होय कीं नाही तें सांग. प्रश्नाचे उत्तर दे; उगाच बडबडूं नको." विचारा मजूर लाचार होऊन म्हणतो, "होय सरकार, काम पुरें झालें नाही खरें !" झालें; आणखी पुराव्याची जरूरीच नाही. मॅजिस्ट्रेट त्यास १० शिलिंग ते १ पाँड दंड ठोठावतो ! याप्रमाणें विचान्यास महिन्यांतून १५-२० दिवस दंड ठरलेलाच. महिन्याची मजुरी १ पाँड २ शिलिंग आहे परंतु ती सर्व दिवस काम पुरें करील तेव्हां पदरांत पडणार ! पुरें काम शेंकडा ५ लोकांकडून सुद्धां होत नाही. आणि हे लोक सुद्धां पहिल्या ५-६ महिन्यांपेक्षां अधिक काळपर्यंत पुरें काम करूं शकत

नाहींत. माझ्या २१ वर्षांच्या अनुभवांत सतत ५ वर्षेपर्यंत पुरे काम करणारा मजूर ४०००० हिंदी लोकांत एकहि आढळला नाही. साधारण मनुष्यास ७-८ रुपयांपेक्षा अधिक मजुरी मिळवू शकत नाही. शिवाय फिजीमध्ये हिंदुस्थानच्या दुप्पट महागाई आहे ! यामुळे शेंकडो लोक भुकेने मरतात व किती तरी लोकांस असे कठिण परिश्रम करून अर्ध पोटीं रहावे लागते.

ओव्हरसिअरांचा अत्याचार.

ओव्हरसिअर लोकहि मजूरांवर मनसोक्त अत्याचार करितात. किती तरी देशबांधव ह्या अत्याचारांनीं संतापून ओव्हरसिअरास मारतात व तुरुंगाच्या भीतीने स्वतःस फांस लावून घेतात. थोड्या दिवसांपूर्वीची गोष्ट; एका मद्राशानें नवुआमधील एका इष्टेटीवर अशाच रीतीने गळफांस लावून घेतला. तेथील मरणांच्या नोंदीवरून त्या लोकांच्या मृत्यूचीं कारणें समजून येतात. प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये इमिग्रेशन खात्यामार्फत आह्यां लोकांच्या सुखसोईची व्यवस्था पहावयास एकेक गोरा कुली इन्स्पेक्टर नेमलेला असतो. पण हे गोरे इन्स्पेक्टर आमच्या वास्तविक स्थितीकडे बिलकुल लक्ष्य देत नाहीत. इष्टेटीवाल्यांकडे ब्रँडीचे पेले झोकणारे हे महाशय आमच्या हीन दीन भारतवासीयांच्या दुःखाकडे थोडेच लक्ष्य देणार ?

ओव्हरसिअर एखाद्या मनुष्यावर विशेष नाराज झाला म्हणजे तो त्या मनुष्यास 'दलेल' किंवा बदमाष म्हणून ठरवितो. अशा बदमाष मनुष्यास इतरांहून अगदीं अलग व फार कष्टाचें काम करावें लागते. शिवाय एकांत ठिकाणीं नेऊन हे मुकादम त्यास खूब ठोकहि देतात. इतकें झालें तरी तो मजूर सहसा फिर्याद करित नाही. कारण त्यास माहित असतें कीं काहीं झालें तरी त्याच साहेबाच्या हाताखालीं आपणास ५ वर्षे काढावयाचीं आहेत. त्यांतूनहि कोणी फिर्याद केलीच तरी साक्षी न मिळाल्यामुळे खटला बुडावयाचाच. प्रत्यक्ष बंधूसारखे जवळचे नातेवाईक सुद्धां साहेबाच्या धास्तीनें साक्षी देण्यास तयार न झाल्याचीं कितीतरी उदाहरणें मीं प्रत्यक्ष पाहिलीं आहेत. ह्या 'दलेल'पणाच्या निमित्तानें ओव्हरसिअर आमच्या किती तरी देशभगिनींवर अत्याचार करित आहेत. उदाहरणासाठीं कुंती नांवाच्या एका स्त्रीचा वृत्तांत येथें देणें अनुचित होणार नाही.

कुंतीवरील अत्याचार.

कुंती व तिचा पति ह्यांस दलालानें गोरखपूर जिल्ह्यांतील लखुआपूर येथून फुसलावून फिजीला पाठविलें होतें. येथें त्यांस फार कष्ट सहन करावे लागले. यावेळीं कुंतीचें वय २० वर्षांचें होतें. मोठ्या शिकस्तीनें कुंतीनें जेमतेम ४ वर्षे पर्यंत आपल्या पातिव्रत्याचें रक्षण केलें, त्यानंतर मात्र इन्स्पेक्टर व ओव्हरसिअर तिच्या पातिव्रत्यावर घाला घालण्यासाठीं जिवापाड धडपड करूं लागले. १० एप्रिल १९१३ ह्या दिवशीं ओव्हरसिअरनें तिला सर्व स्त्रीपुरुष मजुरांपासून अगदीं एकीकडे 'साबू केरे' नांवाच्या मळ्यांत गवत कापण्याच्या कामावर नेमलें. कारण या ठिकाणीं तिच्या तर्फे कोणीही साक्षीदार मिळणें शक्य नव्हतें व तिनें कितीहि आरडाओरडा केली तरी तिची दाद लागणें अशक्य होतें. त्या ठिकाणीं आपली कामवासना तृप्त करण्याकरितां ओव्हरसिअर व मुकादम असे दोघे नराधम येऊन पोचले. ओव्हरसिअरनें तिला धमकी दिल्यावर मुकादम तिचा हात पकडूं लागला. परंतु कुंती हात सोडवून घेऊन पळाली, पळतां पळतां ती जवळच्या नदींत पडली. परंतु दैवयोगानें जगदेव नांवाच्या पोराचें एक होडकें जवळच होतें. त्यानें तिला होडीवर घेतलें व दुसऱ्या तीरावर पोचविलें. जेव्हां कुंतीनें ही गोष्ट मालकाच्या कानांवर घातली तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें, "चल चालती हो येथून शेतावरच्या गोष्टी मीं पाहत नसतो." त्यानंतर ता. १३ एप्रिलपर्यंत कुंती कामावर गेली नाहीं. १४ ते २० एप्रिलपर्यंत तिला गवत कापण्याचें जबर काम नेमून देण्यांत आलें व तिच्या नवऱ्यास दूर एक मैलावर कामास पाठविण्यांत आलें. त्या बिचाऱ्यासहि अर्ध मेला होईपर्यंत ठोक देण्यांत आला. कुंतीनें ही हकीगत कोणाकडून तरी लिहवून ती कलकत्त्याच्या **भारतमित्र** वर्तमानपत्रामध्यें प्रसिद्ध केली. हिंदुस्थान सरकारचेंहि लक्ष ह्या प्रकरणाकडे जाऊन फिजीमध्ये ह्याची चवकशी झाली. इमिग्रेशन अधिकाऱ्यानें येथें येऊन कुंतीस पुष्कळ धाक घातला. परंतु कुंतीनें साफ सांगितलें, कीं मीं जें काहीं भारतमित्रांत छापविलें आहे तेंच खरे. या कुंतीच्या धैर्याची व साहसाची करावी तेवढी प्रशंसा थोडीच आहे. ती जातीची चांभारीण असूनहि तिनें नदींत बुडूनहि आपल्या पातिव्रत्याचें संरक्षण केलें व परार्थीन असूनहि इमिग्रेशन अधिकाऱ्यास चांगलाच हात दाखविला.

कुंतीच्या ह्या उदाहरणाकडे पाहून सुद्धां माझे देशबांधव ही 'कुली' पद्धती वंद पाडण्यासाठीं प्रयत्न करणार नाहींत काय ?

नारायणी.

ह्या नांवाची एक स्त्री नाबो नांवाच्या इष्टेटीवर मंजूरदारीण होती. तिला एक पोर होऊन तें मेलें. ती बाळंत होऊन २-४ दिवस झाले असतील तोंच ओव्हर-सिअर तिला कामावर जावयास सांगूं लागला. सरकारी नियमाप्रमाणें बाळंत झालेल्या स्त्रीस तीन महिनेपर्यंत कामास लावावयाचें नाहीं. पण गोरा ओव्हर-सिअर अशा नियमांस भारीच जुमानणार ! नारायणी म्हणाली, " माझें मुल मेलें आहे, मी कामावर येणार नाहीं. " यावर त्या ओव्हरसिअरनें तिला इतकें मारलें, कीं ती एकदम वेहोश होऊन पडलीं. पोलिसचा गोरा सव इन्स्पेक्टर आला व त्यानें तपास करून नारायणीची दवाखान्यांत पाठवणी केली. ओव्हरसिअरला कैद करण्यांत आलें. सुबा येथील वरिष्ठ कोर्टापर्यंत हा खटला चालला. जेव्हा नारायणी आगवोटोतून सुबा येथें उतरली, तेव्हां तिला एक फर्लांगभर सुद्धां पायीं चालण्याची शक्ति नव्हती; म्हणून तिला खाटेवर घालून न्यायमंदिरांत नेण्यांत आलें. शेवटीं तो गोरा निरपराधी ठरून सुटला. त्या विचारीस इतका मार खावा लागला होता, कीं तिचें मस्तक फिरलें व तेव्हां पासून आजपर्यंत ती वेड्यासारखीच वागत आहे. अशा प्रकारचे कितीतरी अत्याचार तेथें वारंवार घडत असतात. हे ओव्हरसिअर लोक हिंदी मजुरांस बुटांच्या लाथांनीं मारण्यांत तरबेज असतात, गुद्दे मारून व दांत पाडण्यांत फार वाकवगार असतात. कपड्यांस आग लावण्यास व पुढ्यांतील अन्न लाथेनें उडविण्यास व आम्हांस नाना तऱ्हांनीं छळण्यास ते भीत नाहींत. आम्हांस हें सर्व दुःख निमूटपणें सहन करावें लागतें. साक्षीपुराव्यावांचून न्यायाच्या दरबारांत जाऊन काय होणार ? १९१२ मध्ये नांदी जिल्ह्याच्या कचेरींत मी बसलों होतो. त्यावेळीं मॅजिस्ट्रेट पुढें चाललेला एक खटला मी पाहिला. एका मद्रासी मनुष्यानें नवकाईच्या कंपनीच्या दवाखान्यावरील डॉक्टर सुपरिंटेंडेंटर फिर्याद केली होती. त्याची जबानी येणेंप्रमाणें झालीः—“हाताच्या दुखण्यानें मळ्यांत काम करण्याची ताकद नसल्यामुळे मला दवाखान्यांत पाठविण्यांत आलें. रात्रंदिवस माझा हात सारखा ठणकत

होता. दवाखान्याच्या मुकादमानें मला एक हंडा देऊन विहीरींतील पाण्यानें एक लोखंडी टांकी भरावयास सांगितलें. मी सांगितलें, “ कीं हातांच्या वेदनांनीं मी पिडून गेलों आहे; माझ्यानें पाणी भरवणार नाही. काम करतां येत असतें तर मळा सोडून दवाखान्यांत कशाला आलों असतो ? ” हें ऐकून त्यानें मला खूब मारलें. मीं आरडाओरड केली; डॉक्टरसाहेबांनीं माझ्याजवळ येऊन विचारपूस केली. त्यानें सांगितलें, “ हा मनुष्य हुकूम मानीत नाही, पाणी भरीत नाही, ” मीं डॉक्टरला सांगितलें, “ माझा हात दुखत आहे हें आपणास ठाऊक आहेच. हाताच्या वेदनांनीं रिकामा हांडा उचलत नाही, मग पाण्यानें भरलेला हांडा कसा उचलवेल ? ” त्या नरपिशाच डॉक्टरनेंही मला लाथा बुक्यांनीं मारिलें. ठोशांच्या जखमांनीं माझे दांत हलू लागले, लाथांच्या तडाख्यांनीं नाकांतून रक्त वाहू लागलें. माझा जीव कासावीस झाला. मी वेशुद्ध होऊन खालीं पडलों. अशा स्थितींतच मला खोर्लांत घालून तिला कुलुप ठोकण्यांत आलें. हा प्रकार संध्याकाळीं ४ वाजतां घडला. मीं शुद्धीवर येऊन पाहूं लागलों तर कोठडींत कोंडून पडलेला ! मी ज्या ठिकाणीं मलविसर्जनाचें भांडें ठेवण्यांत येतें तेथील एक फळी उखळून तेथून पळालों तो हुजूरच्या पुढें हजर झालों. हुजूरनीं जिल्हा डॉक्टरकडे मला पाठविलें. तेथून येथें बोलावण्यांत आलें आहे. पुष्कळ लोकांनीं हा प्रसंग प्रत्यक्ष पाहिला आहे. डॉक्टरच्या भीतीनें माझ्या तफें कोणीहि साक्ष देणार नाहीत. माझ्या तफें जे साक्षीदार येथें आले आहेत. त्यांसहि डॉक्टरनीं धमकी दिली आहे. ” मॅजिस्ट्रेटनेंही जवानी ऐकून घेतल्यावर साक्षीदारांस पुकारलें. मद्राश्याचे साक्षीदार उलटले. डॉक्टरसाहेब निर्दोषी ठरले. डॉक्टरनें खर्च मिळावा म्हणून प्रार्थना केली तेव्हां मॅजिस्ट्रेट म्हणाले, “ जेव्हां हा मनुष्य माझ्याकडे आला तेव्हां त्यांचें मुख फुटबालप्रमाणें फुगलें होतें. असें असूनही आपण खर्च मागता ? तो मिळणार नाही. ” डॉक्टर मुकाट्यानें निघून गेले.

मद्राश्याच्या मालकानें त्यास पकडून कामावर नेलें.

काळ्या रंगाची अवहेलना.

काळ्या वर्णामुळें आगवोटींवर हिंदु लोकांस पुष्कळच कष्ट सहन करावे लागतात. पहिली गोष्ट म्हणजे त्यांस बसावयास जागा अगदीं वाईट मिळते.

युरोपिअन लोकांच्या कोठडीकडे जाण्याची सुद्धा त्यांना परवानगी नाही. भरपूर भाडे द्यावयास ते कबूल असले तरी सुद्धा आह्मांस चांगली जागा मिळू शकत नाही. एकदां मी ' एंडी केपा ' नांवाच्या आगबोटीवर चढून सूवा येथून लतौका येथे जावयास निघालो. ज्या ठिकाणी डुकरे वगैरे बसवितात अशा ठिकाणी मला जंगली लोकांबरोबर बसविण्यांत आले. कांही कारणामुळे मला ताप भरला; रात्री पाऊस पडू लागला व माझ्याजवळ तर फक्त एक कांबळे होते. माझे सर्व कपडे भिजून गेले व तापाने माझे सर्व अंग थरारत होते. मी पुष्कळ विनवण्या केल्या, कीं ' मला एक चांगली खोली मिळावी, मी भरपूर भाडे देण्यास कबूल आहे. ' परंतु ह्या विनंतीकडे कोणीहि लक्ष दिले नाही. मला लाचार होऊन तेथेच पावसांत भिजत पडावे लागले. अशा प्रकारचे वर्तन केवळ माझ्या अशिक्षित किंवा अर्धशिक्षित हिंदी बांधवांबरोबरच करण्यांत येते असे नाही; मोठमोठ्या सुशिक्षित हिंदी गृहस्थांसहि अशाच रीतीने वागविण्यांत येते. किती तरी बंदरांवर तिसऱ्या वर्गाच्या गोऱ्यांस निष्प्रतिबंध प्रवास करितां येतो; परंतु दुसऱ्या वर्गाच्या सुद्धा हिंदी मनुष्यास आपले सर्व कपडे उतरून ते डिसीन्फेक्ट-शुद्ध करून घ्यावे लागतात.

फिजीमध्ये सी. एस्. आर. नांवाची एक मोठी कंपनी असून ती साखरेचा व्यापार करते. जो मनुष्य आपले जंस कंपनीस विकतो त्यास एक पावती देण्यांत येते. आठवड्यांतून एक दिवस ह्या पावतीवाल्याचा हिशेब चुकता करण्यांत येतो. कंपनीचे गोरे लोक जेव्हां आमच्यापासून पावत्या घेतात तेव्हां ते त्या एका लोखंडी चिम-ट्यांत पकडतात व मग त्या पावत्यांस गंधकाचा धूर देतात. असें कां करतां, म्हणून विचारल्यास ते सांगतात, " तुम्ही लोक काळे आदमी आहांत. तुमच्या हातांतल्या पावत्यांनीं आम्हांस रोगाचा संसर्ग होण्याची भीति असते; म्हणून आम्हीं त्यांचा रोग अशा रीतीने दूर करतो. "

एक दिवस मी आपल्या एका मित्राबरोबर एका गोऱ्या वॅरिस्टरच्या ऑफिसांत गेलो. या ठिकाणी एक हिंदी मनुष्य आपली दरखास्त लिहीत होता. वॅरिस्टर साहेबांनीं आपल्या मेम साहेबांस सांगितले, " तूं रुमालाने आपले तोंड झांकून घे. नाही तर ह्या काळ्या अदमीच्या श्वासाने दूषित झालेल्या हवेनें तुला रोगाचा

संसर्ग होईल. ” तो मनुष्य मेम साहेबांपासून यावेळीं किती तरी दूर होता, वाचक हो ! माझ्या देशबंधुंकडून दरवर्षी हजारों पौंड खाणारे हेच वॅरिस्टर बरें !

कंपन्यांच्या ऑफिसांच्या वन्हांज्यांत सुद्धां जाण्याची आम्हांस मनाई आहे. चुकून गेलोंच तर धक्के मारून बाहेर घालविण्यांत येतें.

आमच्या काळ्या वर्णामुळे अशा प्रकारचीं किती तरी दुःखें आम्हांस नित्यशः सहन करावीं लागतात !

व्यापाऱ्यांचे अत्याचार.

फिजीच्या इंग्रज व्यापाऱ्यांस हिंदी लोकांचा भलेपणा मुळीं सुद्धां पाहवत नाही. आधीं तेथील कठिण परिश्रमांमुळे किती तरी हिंदी लोक ५ वर्षांच्या मुदतीच्या आंतच यमलोकाची वाट धरितात. परमेश्वरकृपेनें ५ वर्षेपर्यंत वांचून तो स्वतंत्र झाला व शेतकी करण्याच्या विचारास लागला तर युरोपीयन व्यापारी त्याच्या मार्गांत हजारों विघ्नें उपस्थित करूं लागतात. धान्याच्या शेतीमध्ये गोऱ्यांच्या माल १४ शिलिंग टन प्रमाणें खपत असेल तर आमचा माल त्याहून अधिक चांगला कां असेना, पण त्यास ९ शिलिंगपेक्षां अधिक दर मिळावयाचा नाही. किती तरी हिंदी लोक तेथें केळ्यांच्या व्यापार करीत असतात. तेथून ऑस्ट्रेलियांत केळ्यांची निर्गत पुष्कळ होते. ऑस्ट्रेलियांत जाऊन व्यापार करण्याची तर आम्हांस मनाईच आहे. यामुळे ऑस्ट्रेलियांत ज्या केळ्यांच्या पेटीस १४ शिलिंग भाव येतो, तीच पेटी आमच्याकडून २ किंवा ३ शिलिंगांस ते खरेदी करितात. ‘ मक्केची बोरे ’ विकत घेतांना आम्हांस ते १० शिलिंगवर कवडीसुद्धा अधिक देत नाहींत; परंतु ते स्वतः तीं १८ शिलिंग भावानें विकीत असतात ! आह्मां लोकांस सांगतील तो दर मान्य करून माल विकावा लागतो. न विकून करणार काय ?

२०० हिंदी लोकांना ठकविलें !

वाइरन् साहेब हा एक फिजीमधील फार जुना मळेवाला आहे. त्यानें जंगली लोकांपासून ८०० एकर जमीन खंडांन घेतली. या जमिनीवर जंगल फार वाढलेलें होतें. साहेबानें विचार केला, कीं हें जंगल कापून काढण्यास १००० पौंडां

पेक्षां आपणास कमी खर्च येणार नाही; यास्तव कांहीं भोळ्या भावज्या हिंदी लोकांस हें काम खंडानें देतां येईल तर फार बरें. असा बेत करून त्यानें २०० हिंदी लोकांस बोलावून सांगितलें, “माझ्याजवळ ८०० एकर जमीन आहे ती साफसूफ करा व त्यावर घरें बांधा, शेतवाडी करा.” या प्रकारच्या गुळचट थापा देऊन त्यानें ती जमीन त्यांस वांटून दिली, व प्रत्येकास एकेक कागद लिहून दिला कीं, ‘५ ते १० वर्षे पर्यंत ही जमीन तूं आपल्या वहिवाटीस घ्यावीस व दर एकरामागे १ पाँड प्रमाणें खंड द्यावा’ त्या विचान्यांनीं पदरचे पैसे खर्चून व जिवापाड मेहनत करून जंगल तोडून काढलें व एक वर्ष तेथें शेती केली. दुसऱ्या वर्षाच्या आरंभांच त्या मळेवाल्यानें ह्या लोकांस हांकून देऊन जमीन आपल्या ताब्यांत घेतली. त्या लोकांनीं ह्याबद्दल पुष्कळ तक्रारी केल्या; पण व्यर्थ !

या प्रकारचीं आणखी किती तरी उदाहरणें देतां येतील. परंतु स्थलाभावामुळे देतां येत नाहींत. वाचकहो ! शितावरून भाताची परीक्षा होऊं शकते.

फिजीमधील कायदेशीर विवाह.

फिजीमध्ये जो मनुष्य तेथील विवाह कोर्टांत (Marriage Court) आपला विवाह नोंदवून घेतो, त्याचाच त्याच्या स्त्रीवर कायदेशीर हक्क चालतो. विवाह झाल्यावर स्त्री व पुरुष ह्या दोघांसहि मॅजिस्ट्रेटपुढें हजर व्हावें लागतें. तेथें मॅजिस्ट्रेट ‘उभयतांही लग्नास राजी आहेत’ अशी आपली खात्री करून घेऊन त्यांस एकेक Certificate of Marriage-विवाह सर्टिफिकेट देतो. ह्या रजिष्टर विधीस ५ शिलिंग खर्च येतो. हिंदी धर्मविधीप्रमाणें झालेला विवाह रजिष्टर केल्यावांचून तेथें कायदेशीर मानला जात नाही. एखादा हिंदी मनुष्य आपल्या विवाहीत स्त्रीस वरोवर घेऊन फिजीमध्ये राहिल व तेथें विवाह नोंदवून घेणार नाही तर त्याच्या मृत्यूनंतर त्याची संपत्ति त्या स्त्रीस मिळणार नाही. ती संपत्ति इमिग्रेशन खात्याकडे पाठविण्यांत येते. वारस नसलेल्या मनुष्याची संपत्तिहि तिकडेच पाठविण्यांत येते. त्या खात्याचे अधिकारी ही मिळकत हिंदु-स्थानांत पाठवून देतात. परंतु दलाल लोक फुसलावून आणलेल्या ह्या लोकांचा पत्ते अगदींच खोटे देत असतात. इमिग्रेशन ऑफिसमधून अशा पत्त्यावर ही मिळकत पाठविण्यांत येते व तेथें पत्ता न लागल्यामुळे पुन्हां फिजीकडे परत

पाठविली जाते. दलाल लोकांच्या ह्या बदमाशांमुळे मृत्यूनंतर देखील त्या मनुष्याचें घन त्याच्या आईबापांस, किंवा वंधुभगिनीस मिळूं शकत नाहीं.

हिंदुस्थान सरकार या अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न करील अशी आशा मीं करावी काय ? विवाहविषयक कायद्यांबद्दल हिंदुस्थान सरकाराकडे पुष्कळ पत्रव्यवहार झाला आहे; परंतु अद्यापपर्यंत प्रत्यक्ष फल दृष्टोत्पत्तीस आलेलें नाहीं. हें आमचें दुर्दैव नव्हे काय ?

गोरे वकील व बॅरिस्टर.

एखादा हिंदी मनुष्य गोऱ्या वकीलाकडे किंवा बॅरिस्टराकडे गेला म्हणजे त्यास एक गिनीच्या कामास दहा दहा गिनी फी द्यावी लागते. किती बॅरिस्टर इतके धूर्त आहेत कीं आधीं फी भरपूर घेऊन पुन्हां खटल्याच्या वेळीं कोर्टांत हजार सुद्धां होत नाहींत. कांही गोरे बॅरिस्टर प्रथम १ गिनी फी घेऊन काम करण्यास तयार होतात व खटला सुनावणीस निघण्याच्या आदल्याच रात्रीं एकाएकीं कळवितात कीं आणखी ५ गिनी द्याल तरच खटला चालवीन ! विचारे एका रात्रींत दुसरा बॅरिस्टर पाहाणार कुठून ? विचारे लाचार होऊन आणखी फी भरतात ! पैसे परत मागितले तर सांगतात कीं “ आमची पैसे परत देण्याची वहिवाट नाहीं. ” गोरे बॅरिस्टर वेळेवर हजार न झाल्यामुळे हिंदी लोकांचे किती तरी खटले काहन टाकण्यांत येत असतात. गोरा मनुष्य व हिंदी मनुष्य यांच्यांत कधीं खटला उपस्थित झाला तर हे बॅरिस्टर खटला चालविण्याकरितां काळ्या मनुष्याकडून, फी घेतात परंतु कोर्टांत गोऱ्याचा पक्ष घेऊन त्याच्याच तर्फे खटला करून घेतात चाचक ! रोज दहा दहा तास रावून आपल्या देशवांधवांनीं निढळच्या घामानें मिळविलेल्या पैशांचा ते अशा रीतीनें अपहार करीत असतात ! ह्यांच्यावर फिर्याद करणें हि शक्य नसतें. कारण, गोरे बॅरिस्टर आपल्या श्वेतांग बंधूविरुद्ध खटला चालविण्यास कबूल नसतात.

११२५ पौडांचा अपहार !

फिजीची राजधानी सूबा, ह्या ठिकाणीं बक्ले या नांवाचा एक बॅरिस्टर आहे एकदां ४५ पंजाबी शीख लोक त्याच्याकडे गेले व त्यास सांगूं लागले, “ दक्षिण

अमेरिकेंतल्या अर्जेटाइन रिपब्लिक (प्रजासत्ताक संस्थान) मध्ये आम्हांस जावयाचें आहे. तेथें आम्हांस भरपूर मजुरी मिळेल म्हणून ऐकतों परंतु फिजीमधून तिकडे आगवोट जात नाहीं असें समजतें आतां आम्ही काय करावें ? कसें जावें ? ' त्यांस म्हणाला, जर तुम्हीं प्रत्येकीं ४ पौंड हमीबद्दल ५ पौंड माझ्या मेहनतीबद्दल व १६ पौंड बोटभाड्याबद्दल मला द्याल तर तुम्हांस मीं आगवोट मिळवून थेट अर्जेटाइनमध्ये पोचवीन. शीख लोकांस हा सौदा पटला व त्यांनीं प्रत्येकीं २५ पौंड त्याच्या स्वाधीन केलें. पैकीं त्यांस फक्त १६ पौंडांची पावती देण्यांत आली. याप्रमाणें त्यांच्याकडून ११२५ पौंड म्हणजे १६८७५ रु. मिळवून त्या वॅरिस्टरनें आपली सर्व मालमत्ता आपल्या मुलाच्या नांवें करून टाकली.

पंजाबींनीं वरिष्ठ कोर्टांत फिर्याद दिली. पुष्कळसा पैसा खर्च झाल्यावर त्यांस हुकुमनामा मिळाला. परंतु आतां त्या वॅरिस्टर जवळ होतें काय ? एक कौडी सुद्धां वसूल झाली नाहीं. विचारे रडत व कपाळावर हात मारीत स्वस्थ बसले. किती तरी जन्मदरिद्री बनले व एक शीख तर ह्या दुःखानें मरून गेला !!!

हिंदी वॅरिस्ट्रांस निमंत्रण.

इतके कष्ट सहन केल्यावर मात्र आमच्या मनांत विचार आला कीं, जर एखादा हिंदी वॅरिस्टर इकडे येईल तर फार बरें होईल. गेरा वॅरिस्टर लिहितो एक तर वाचून दाखवितो भलतेंच ! आमच्या विषयीं सहानुभूति दाखविणें तर दूरच राहिलें परंतु उलट तो आमची अवहेलनाच करितो. यास्तव कोणी हिंदी वॅरिस्टर इकडे येऊन राहील असा प्रयत्न करणें अवश्य आहे. श्रीमान् प्रातःस्मरणीय गांधी ज्याचें नांव आम्ही पुष्कळ दिवस वर्तमानपत्रांतून ऐकत होतो व त्यांच्या परोपकारी कार्याचीहि आम्हास थोडीशी कल्पना झाली होती. यास्तव आम्ही आपली एक सभा भरविली. या सभेच्या अध्यक्षस्थानीं श्रीयुत रूपराम यांची योजना करण्यांत आली होती. सर्वानुमतें सभेंत असें ठरलें कीं श्री. गांधी यांस एक पत्र पाठविण्यांत यावें; त्यांत आपल्या हाल अपेष्टांचें संक्षिप्त वर्णन देण्यांत येऊन एखाद्या वॅरिस्ट्रास इकडे पाठवून देण्याविषयीं त्यांस विनंति करण्यांत यावी. पत्र लिहिण्याचें काम मजघर सोपविण्यांत आलें. मीं आपल्या अल्प बुद्धीप्रमाणें एक पत्र तयार केलें त्याचा सारांश येणेंप्रमाणें होता;—“आम्हां लोकांस येथील गोऱ्या वॅरिस्ट-

रांपासून फार त्रास सहन करावे लागतात, हे गोरे लोक आमच्यावर नानाप्रकारचे अत्याचार करीत असतात; ते आमचे शेंकडो पौंड चढ करित आहेत. या ठिकाणी एका हिंदी बॅरिस्टराची फार आवश्यकता आहे. मेहेरवान एक प्रसिद्ध देशभक्त आहेत. यास्तव आम्हांला अशी आशा आहे की आपण आमच्यावर कृपावंत होऊन एक हिंदी बॅरिस्टर इकडे पाठविण्याची तजवीज करा. ह्या विदेशांत आम्हांस आपणावांचून दुसरा कोणीहि साहाय्यकर्ता नाही. ” श्रीमान् गांधीजींनी कृपा करून पत्रांतील कांहीं भागाचें भाषांतर कित्येक वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध केलें. व मलाहि एक पत्र पाठविलें. त्या पत्राचें भाषांतर खालीं देतो.

श्रावण वद्य ८ सं. १९६७.

“आपलें पत्र मिळालें. तेथील हिंदी बांधवांची दुःखाची कहाणी ऐकून मला दुःख होत आहे. येथून कोणी बॅरिस्टर पाठवितां येत नाही. पाठविण्यासारखा कोणी आढळण्यांतहि येत नाही. तिकडील विशेष हकीगत मला कळवीत जावी. मी ती हकीगत विलायतेपर्यंत पोचवीन. आगबोटीच्या प्रकरणाची सर्व माहिती मला येथें बरोबर समजली आहे. या सर्व कारणांमुळे तेथें एखाद्या इंग्रजी शिकलेल्या स्वदेशाभिमानांनीं मनुष्याची फार आवश्यकता आहे. माझ्या पाहण्यांत कोणी आल्यास मी पाठवीन. आपल्या दुसऱ्या पत्राची वाट पहात आहे.

मोहनदास करमचन्द्र गांधी.

ज्यांनीं आपलें सर्व जीवित आपल्या बांधवांच्या प्रीत्यर्थ खर्चिलें आहे, ज्यांनीं आपली दरमहाची ४०० रुपयांची प्राप्ति सोडून हिंदी बांधवांसाठीं कुलीप्रमाणें काबाडकष्ट केले आहेत, किती तरी वेळां कैदखान्याचा मार्ग पत्करला आहे, त्याच श्रीयुत गांधीचें हें पत्र होय. या पत्रांत त्यांच्या विशाल हृदयाचें व पूर्ण देशभक्तीचें तेज दिसून येतें. गांधीसारख्या महापुरुषानें हें पत्र हिंदीमध्ये लिहिलें आहे हा त्या भाषेचा केवढा बरें सन्मान ? यावरून हिंदी भाषेचें राष्ट्रीयत्वहि प्रगट होतें.

इंडियन ओपीनियन पत्रामध्ये गांधी यांनीं छापलेला लेख श्री **मणिलालजी एम्. ए, एल् एल्. बी बॅरिस्टर-एंट-लॉ** यांच्या वाचण्यांत आला. या वेळीं ते मॉरिशस येथें काम करीत होते. हे हिंदुस्थानांतील एक प्रसिद्ध देशभक्त

असून काँग्रेसमध्ये पुष्कळ दिवसपर्यंत त्यांनी काम केले आहे. यांनी मॉरिशस-मध्ये पुष्कळ कामगिरी वजाविली आहे. त्यांनी हिंदुस्थानांतून तिकडे कुली जाण्याचे बंद केले, तेथील हिंदू लोकांस पुष्कळ साहाय्य केले, तेथील कायद्यांत वरेच फेरफार घडवून आणले व जाचक फ्रेंच कायद्यांपासून हिंदु मुसलमानांस मुक्त केले. पूर्वी मॉरिशस मधील कैदखान्यामध्ये हिंदी लोकांची शेंडी व दाढी कापून टाकण्यांत येई व खाण्यापिण्यामध्येहि फार गडवड असे. श्री. मणिलालजींच्या प्रयत्नांनी ह्या प्रकारास कायमचा व पूर्ण आळा पडला.

श्री. मणिलालजींनी तो लेख वाचून आमच्याशी पत्रव्यवहार चालविला. फिजीमध्ये आम्ही मणिलालजीकरिता १७२ पौंड जमविले. त्यांपैकी ४५ पौंड वोटीच्या भाड्याकरिता त्यांजकडे पाठविण्यांत आले. व बाकीच्या रकमेत त्यांच्याकरिता कायद्याची पुस्तके व राहण्याकरिता घर वगैरेची व्यवस्था करण्यांत आली. परंतु कांहीं दिवसांनी मणिलालजीकडून हिंदीमध्ये एक पत्र आले. त्यांत त्यांनी लिहिले होते, “ माझी आक्षेप मंडळी मला फिजीमध्ये येण्यास अनुमति देत नाही. मी नाताळमध्ये जाऊन राहत आहे. तेथे श्रीमान् गांधीजींचे मत घेऊन काय ठरते ते कळवीन. जर मला तिकडे येतां आले नाही तर आपले पैसे परत करीन. ” हे पत्र हातांत पडतांच आमची आशाळता फार कोमेजून लागली. पुन्हा एक सभा भरविण्यांत आली. सर्वांच्या आज्ञेवरून पुन्हां मी श्री. गांधी. यांस पत्र लिहिले इतक्यांत श्री. मणिलालजीहि नाताळमध्ये जाऊन पोचले. श्री. गांधींनी त्यांस सांगितले, कीं दिलेले वचन पुरे करणे हे तुमचे कर्तव्य आहे. तेव्हां श्री. मणिलालजी फिजीमध्ये येण्यास कबूल झाले. श्री. गांधींनी पुन्हां आम्हांस एक पत्र लिहिले. पत्रांत लिहिले होते, “ आपले पत्र मिळाले. मि. मणिलाल यांस मी तार केली होती. त्यांनी तिचे उत्तर पाठविले नाही. यावर मी समजलों कीं, आपण लोक त्यांस वचनमुक्त करण्यास कबूल नव्हतां. दुसऱ्या सव्वीस न मानतां मि. मणिलालजींनी फिजीला येण्याचा निश्चय केला आहे. गेल्या शुक्रवारी ते केप येथून निघाले आहेत. आपणास तारहि केली आहे. आस्ट्रेलियास जाऊन तेथे येतील. मला उमेद आहे कीं आपण खुष होऊन मि. मणिलालजी यांची वडदास्त नीट ठेवाल. त्यांच्या राहण्या जेवण्याचा सर्व बंदोबस्त तेथील लोकांनी चांगला

ठेवला पाहिजे. सर्व बांधवांकडून उत्तेजन मिळेल तर मि. माणिलालजी तेथे अवश्य स्थायीक होतील. अधिकोत्तर कळवात जाणें. ”

२७ आगष्ट १९१२ मध्ये मणिलाल सूब राजधानी मध्ये येऊन पोचले. आम्हीं त्यांच्या स्वागताची यथाशक्ति व्यवस्था केली होती. त्यांच्या स्वागताच्या दिवशीं आम्हां हिंदी लोकांमध्ये दिसून येणारा उत्साह अवर्णनीय होता. शेंकडो हिंदी लोक तेथे जमले होते. फिजीच्या मूळ रहिवाशांसही हा दिवस फार आनंदाचा वाटला. कठिण परिश्रम व धांवपळ या योगाने हिंदी लोकांच्या सुखावर स्वेद-विंदु झळकत होते. अहाहा ! ते दृश्य किती रमणीय होते. रस्त्यावर तिळभर सुद्धां मोकळी जागा नव्हती. मनुष्यांचा खच पडला होता. फिजी मधील १-२ इंग्रजी पत्रांचे बातमीदार घाबरेघुबरे होऊन इकडे तिकडे धांवपळ करीत होते, हा एकंदर प्रकार आहे तरी काय याचीच त्यांस अद्यापपर्यंत दाद लागली नव्हती. मणिलालजीस खाली उतरवून बंगल्यावर पोचविण्यांत आले. संध्याकाळीं फिजी-मधील हिंदी लोकांतर्फे त्यांस एक मानपत्र अर्पण करण्यांत आले. त्यांत त्यांस आपल्या दीन बांधवांची अवनत दशा सुधारण्यास व आम्हांस सहाय्य करण्यास प्रार्थना करण्यांत आली होती. त्यांनींही एक लहानसें भाषण करून मीं यथाशक्ति आपली सेवा अवश्य करीन म्हणून सर्वांस आश्वासन दिलें. व लिहिण्यास अत्यंत संतोष वाटतो कीं ते आपली ही प्रतिज्ञा अगदीं तत्परतेनें पाळीत आहेत.

यानंतर तीन दिवसांनीं जंगली फिजी लोकांनींही त्यांचे अत्यंत घामधुमीचे स्वागत केले. सुमारे ६-७ शें जंगली लोक एकत्र जमले होते. त्यांनीं मणिलाल-जींस निमंत्रण करून त्यांच्या स्वागतार्थ त्यांतील स्त्री पुरुषांनीं खूब नृत्य व गायन केले. जंगली फिजी लोकांमध्ये अशी एक चाल आहे कीं ज्यांस ते सर्वांत अत्यंत प्रिय व आदरणीय समजतात त्यांच्या गळ्यांत आपल्या थोरल्या सरदाराच्या मुलीकडून हार घालवितात. मणिलालजींस हा मान देण्यांत आला हें सांगणें नकोच ! त्यांच्या हा अपूर्व उत्साह पाहून आम्हांस फार आश्चर्य वाटले. किती तरी फिजी लोक आपल्या भाषेंत म्हणूं लागले, “ आमचे मित्र पंडित तोताराम यांच्या द्वारे एका सुशिक्षित हिंदी मनुष्याचे स्वागत करावयाची संधि आम्हांस मिळाली हें आम्हीं आपले मोठेच भाग्य समजतो. फिजी देशांत आजपर्यंत एकहि इतका सुशिक्षित हिंदी मनुष्य आलेला नाही. तुम्हांला

फिजी बेटांतील माझीं २१ वर्षे.

अशा सुरिक्षित मनुष्याची फार आवश्यकता आहे. या देशांत ईश्वर तुम्हांस व तुमच्या बांधवांस नचिरायु आणि सुखा करी. तुम्ही आम्हां लोकांसहि आपल्या बांधवांप्रमाणेच माना. नंतर मणिलालजीनींही एक सुंदर भाषण केले. मि. साममुसाफा यांनीं फिजी भाषेतील मानपत्राचें इंग्रजींत भाषांतर करून तें मणिलालजींस ऐकविलें नंतर संध्याकाळीं तेथून निघाल्यावर माझ्या येथें त्यांनीं भोजन केले. प्रातःकाळीं दुरुलुलु ठाप्यानजीक महाजन अलगू त्यांच्या भेटीस ते गेले. तेथें जातांच त्यांनीं आनंदप्रदर्शनार्थ दारूसामान उडविलें. आवाज ऐकतांच मॅजिस्ट्रेटनें गडबड बंद करा नाहीं तर समन्स काढूं म्हणून हुकूम दिला. दारुकाम सोडणें बंद करण्यांत आलें. संध्याकाळीं ३ वाजतां पाय सुवा येथील श्रीमान् बाबू रामसिंह यांजकडे त्यांस उपहार देण्यांत आला.

भाग २ रां.

फिजी बेटें.

फिजी बेटें दक्षिण प्रशान्त (पासिफिक) महासागरामध्ये आहेत. त्यांच्या पश्चिमेस हेब्रिडीज बेटें आहेत. भूमध्य रेषेच्या दक्षिणेस १५ ते २२ अंशांपर्यंत व पूर्वेस आणि पश्चिमेस अक्षांशांचे १७५ ते १७७ डिग्रीपर्यंत त्यांचा विस्तार आहे. त्यांत एकंदर २५४ बेटें आहेत. त्यांतील सुमारे ८० बेटांत लोकांची वस्ति आहे. फिजी द्वीपसमूहाचे क्षेत्रफळ ७४३५ चौरस मैल आहे. १९११ च्या खाने सुमारीप्रमाणे तेथील एकंदर लोकसंख्या १३९५४१ आहे. ह्या सर्व बेटांत 'वीती-लेवू' व 'वनुआलेवू' हीं दोन सर्वांत मोठीं आहेत. यांशिवाय कन्दावू व तबयूनी हीं बेटेहि बरींच मोठीं आहेत. येथील जमीन फार सुपीक आहे. हजारों फूट उंच सुळक्याचे पहाड येथे किती तरी आहेत समुद्राच्या किनाऱ्या किनाऱ्याने नारळीची झाडे फार आहेत. येथे रताळीं, शर्कराकंद, बीट, नारिंगे वगैरे फार होतात. येथे पूर्वी जनावरे फार थोडी होती; पण आतां त्यांची चांगलीच वाढ झाली आहे. गाय, बैल, घोडा, बकरीं, जंगली डुकर इत्यादि जनावरे थोडीं बहुत आढळतात. कवुतर, तोता, बदक वगैरे उष्ण प्रदेशांतील प्राणीहि बरेच आढळतात. इ. स. १८६६ पासून न्यू झीलंड, ऑस्ट्रेलिया येथून बरेच युरोपियन येऊन राहू लागले. १८७४ मध्ये हा प्रदेश ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांत येऊन ती एक इंग्लंडची वसाहत म्हणून समजण्यांत येऊ लागले. फिजीची राजधानी सूवा ही असून ती वीती लेवूच्या दक्षिण किनाऱ्यावर आहे. फिजीद्वीपसमूहाची विशेष माहिती पुढे दिली आहे.

फिजीद्वीपाचा इतिहास.

फिजीचा प्राचीन इतिहास मला फारसा माहित नाही, पुष्कळ प्रयत्न करूनहि मला त्यासंबंधी कांहींच निश्चित माहिती मिळाली नाही. याचे कारण असे आहे कीं मिशनरी लोक तिकडे जाऊन राहिल्यांत फिजी लोकांस लिहिण्यावाचण्याची कला अवगत नव्हती. इतिहाससंशोधकांचे मत असे आहे, कीं येथील मूळ रहि-

वाशी प्रथमतः इकडे न्यू ग्वायनामधून येऊन राहिले असावेत. परंतु ही कल्पना निराधार दिसते. या विषयीं अद्यापपर्यंत विश्वसनीय असें प्रमाण उपलब्ध झालेले नाही, पोलीनीशियन लोकांची भाषा व ह्या किजी लोकांची भाषा ह्यांमध्ये थोडे साम्य आहे हे खरे, परंतु पोलीनीशियन लोक फिजीमध्ये केव्हां व कसे आले याविषयीं कांहींच प्रमाण मिळू शकत नाही. इ. स. १६४३ मध्ये टास्मन नामक उच्च मनुष्याने याचा शोध लाविला. १८७४ मध्ये हे बेट ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांत आल्याचे मागे सांगितले आहे. रतूमा नांवाच्या बेटाचा त्यांमध्ये १८७९ मध्ये समावेश करण्यांत आला.

लोकसंख्या.

इ. स. १९११ च्या दोन एप्रिलमध्ये झालेल्या खानेसुमारविरून फिजीची एकंदर लोकसंख्या १३९५४१ असल्याचे दिसून येते. त्यांची विल्हेवारी येणेंप्रमाणे—

जातीचे नांव.	पुरुष	स्त्रिया	एकूण.
युरोपियन व इतर गोरे.	२४०३	१३०४	३७०७
अर्धगोरे.	१२१७	११८४	२४०१
हिंदी.	२६०७३	१४२१३	४०२८६
पोलीनीशियन.	२४२९	३२९	२७५८
मूळ रहिवाशी.	४६११०	४०९८६	८७०९६
चिनी.	२७६	२९	३०५
रोतूमन.	१०४३	११३३	२१७६
मिश्र.	४५७	३५५	८१२
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	८८००८	५९५३३	१३९५४१

हवापाणी.

फिजीमधील हवापाणी फार चांगले आहे. भूमध्यरेषेच्या जवळील प्रदेशांत इतके चांगले हवा पाणी सहसा आढळून येत नाही. फिजीमध्ये मलेरिया नाहीच. याशिवाय

आणखीहि कित्येक प्रकारच्या तापांचा व रोगांचा तेथे अत्यंत आभाव आहे. फिजीच्या आग्नेयी दिशेकडून जो वारा वाहतो त्यायोगे तेथील उष्णता नाहीशी होऊन प्रदेश थंड होतो. तेथे महामारी किंवा प्लेग यांन्नी साथ केव्हांच फैलावत नाही. तेथे डांस फार आहेत परंतु त्यांपासून मलेरियाचा प्रसार होत नाही. चित्ता, सिंह, साप, विंचू, वगैरे केव्हांच आढळण्यांत येत नाहींत. परंतु मासक्यांचा त्रास मात्र तेथे फार! इतका की त्यांच्यायोगे जीव अगदी गुदमरून जातो. सूबा राजधानीमध्ये प्रतिवर्षी सरासरी १०७ इंच पाऊस पडतो. तेथे अवर्षणाची फारशी भीति नाही. वाराहि महिने तेथे मधून मधून पाऊस पडतोच. परंतु पाऊस तेथे इतका जोराचा येतो की त्यायोगे शेतीस फार हानि पोहोचते केळीच्या मळ्यास तर त्यायोगे फारच हानि पोहोचते.

फिजीचे मूळ रहिवाशी.

पूर्वी फिजीचे मूळ रहिवाशी फारच रानटी होते, परंतु तीं बेटे ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यांत आल्यापासून ते बरेच सुधारत चालले आहेत. पूर्वीच्या पुष्कळ रानटी चालीरीति हळुहळू नष्ट होत आहेत. सुमारे २५० वर्षांपूर्वी या लोकांत एक फार विलक्षण चाल होती. त्यांच्यातील एखादा मनुष्य फार वृद्ध झाला म्हणजे कांहीं तरुण एकत्र जमून त्याच्याकडे जात व म्हणत, “कोई को सिगनी बीआ बीऊ न बूरा बूरा.” म्हणजे, “काय तुम्हीं अजून संसार सोडूंच इच्छित नाहीं?” यावर त्यानें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं म्हणजे ते त्यास मारून खात.

पूर्वीची त्यांची विवाहपद्धतीहि फार अद्भुत होती. एका गांवचा मनुष्य दुसऱ्या गांवां जाऊन तेथील एखादी मुलगी पळवून आणीत असे. मग त्या मुलीच्या गांवचे लोक त्या मनुष्यावर चढाई करून येत. इकडे वराच्या बाजूनें हि पुष्कळसे लोक लढाईला तयार होत. जर वरपक्ष विजयी होईल तर त्या मुलीचे त्याच्याशीं लग्न होई. जर वधूपक्ष विजयी होईल तर मुलीस ते लोक परत घरीं येऊन जात. व तिचे दुसऱ्या कोणाशीं लग्न करून देत. पूर्वी पतीच्या शवाबरोबर त्याच्या पत्नींसहि सजावि पुरण्यांत येई. एखाद्या मनुष्याचा मित्र मरण पावला तर तो आपल्या डाव्या हाताची करांगुली कापून त्याच्या प्रेताबरोबर पुरीत असे. परंतु आतां हा प्रघात फार कमी झाला आहे. कारण बहुतेकांनीं

आतां ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला आहे. विवाहाची प्राचीन पद्धत मागे पडून आतां मुली आपला पति आपणच पसंत करीत असतात. त्याच्यामध्ये १६ वर्षे वयाच्या पूर्वी मुलीचें व २५ वर्षे वयापूर्वी मुलाचें लग्न होत नाहीं.

करांगुली कापून मृत मित्राबरोबर पुरण्याची चाल आतां राजरोसपणें प्रचारांत नसली तरी लपून छपून ह्या पद्धतीचें अवलंबन करणारे थोडे बहुत लोक आहेतच. मीं असे अंगुली पुरलेले लोक किती तरी पाहिले. या विधाच्या योगें आपण मित्र-कार्यासाठीं देहाची सुद्धां पर्वा करीत नसल्याचें ते दाखवितात. वाचकहो ! पहा तर खरें; आपल्या मृत मित्रासाठीं सुद्धां ते त्याच्याविषयीचें प्रेम व्यक्त करण्यांत किती उदार असतात ! आणि आमच्या हिंदुस्थानाकडे पाहिलें तर सख्खे भाऊ सुद्धां आपआपसांत भांडून लक्षावधि रुपयांचा चुराडा उडवीत असतात—संपत्ति माती-मोल झाली तरी पत्करलें, पण ती सख्या भावाकडे राहतां कामा नये !

हे रानटी लोक रोजच्या व्यवहारांत पाहिजे तर विदेशी वस्त्र वापरतील; परंतु उत्सवप्रसंगीं ते नेहमीं फक्त स्वतः विणलेलें कापड मात्र वापरतात. विवाहादि प्रसंगीं शेंकडो रुपये विदेशी मालाप्रतीत्यर्थ खर्च करणारे माझे सुशिक्षित देशबांधव या रानटी लोकांपासून एवढा तरी धडा घेतील काय ? या लोकांत पुत्रजन्माचे वेळीं तीन रात्रीपर्यंत स्त्रिया जागरण करितात व दिवाळीप्रमाणें दीपोत्सव करितात. जेव्हां फिजी बेटांचा प्रथमच शोध लागला तेव्हां हे लोक इतके अडाणी होते कीं आगकाड्यांच्या एका पेटीबद्दल ते पन्नास पन्नास एकर जमीन देत असत. परंतु आतां त्यांस चांगलें समजूं लागलें आहे. बहुतेकांनीं ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला आहे. गांवोगांवीं ख्रिस्ती लोकांच्या शाळा असून त्यांत ह्या जंगली लोकांची भाषा लिहावाचावयास शिकवितात. सर्व लोक मांसभक्षी आहेत. धनुष्य, तीर व बरची हीं त्यांचीं हत्यारें आहेत. ठोंसे मारण्यामध्ये हे लोक फार प्रवीण आहेत. रानडुकरें सुद्धां ते ठोश्यांनीं ठार मारतात.

जंगली लोकांची करार पद्धति.

हिंदी बांधवांवर होणाऱ्या अत्याचाराचें करारपद्धति वर्णन मागे केलें आहेच. परंतु तेथील जंगली लोकांवर असे अत्याचार होत नाहींत. आधीं ते मुदत-बंदीनें काम करावयासच तयार नसतात. करारबंदीनें आपल्या सोईसाठीं काम

करावयास तयार झालेच तर मालकाकडून किती तरी शर्ती आधीं लिहून घेतात. प्रथम ते दिवसांतून ३ वेळ जेवण मिळवें म्हणून लिहून घेतात. ६ महिन्यांनीं कपडे दिले पाहिजेत, शिवाय सावण, तंबाखू, राकेल तेल व कांबळे वगैरेहि दिले पाहिजे म्हणून करार करून घेतात. त्याप्रमाणें करारपत्र होऊन तें रजिस्टर झाल्यावांचून एकहि जंगली मनुष्य काम करावयास कबूल होत नाहीं.

फार उत्तम ! अस्सल बदमाष फीजियनला कामावर कोण लावणार ? आधीं त्यास नोकरीवर ठेवायचा म्हणजे खर्च फार येतो आणि शिवाय त्याच्यावर अत्याचारहि करितां येत नाहीं !

प्राप्तीचा हिशोब.

वाचकहो ! एक हिंदी व जंगली मनुष्य यांची आपणच तुलना करा. आम्हांस तेथें दर आठवड्यास ५ शि. ६ पे. मिळतात. पण ते केव्हां ? काम भरपूर करावें तेव्हां. आणि भरपूर काम फार तर शेंकडा ५ हून अधिक लोकांस केव्हांच करतां येणें शक्य नाहीं. असें आहे तरी आपण एखादा असामान्य हिंदी मजूर सर्व प्रकारचे अत्याचार सहन करून जास्तीत जास्त काय मिळवूं शकतो तें पाहूं. दर आठवड्यास ५॥ शिलिंगाच्या हिशोवानें १ महिन्याची मजुरी १ पौंड २ शिलिंग व एक वर्षाची १३ पौंड ४ शिलिंग झाली. पैकीं ९ पौंड तर केवळ सुख्या शिधा सामग्रीला गेले. शेरभर पीठ व पावशेर डाळ ह्या हिशोवानें वर्षास ६ मण पीठ व २। मण डाळ झाली. फिजीमध्ये पीठ ४ आणे शेर, डाळ ६ आणे शेर व हळद मिर्चि वगैरे मसाला १२ आणे पौंड म्हणजे अर्धा शेर दरानें मिळतो. याप्रमाणें कमींत कमी पौंडा पेक्षां जास्त जेवणखर्च झाला. व साल अखेर पर्यंत १-२ पौंड दंड होणें कांहीं विशेष नवलचें नाहीं. यास्तव १ पौंड दंडाकरितां व कमींत कमी १॥ पौंड किरकोळ खर्चाकरितां बाजूस काढणें अवश्य आहे. याप्रमाणें एकंदर ११॥ पौंड खर्च झाला. याशिवाय कपडालत्ता, दिवावत्ती, सर्पण, सणवार वगैरेचा खर्च निराळच ! तात्पर्यार्थ वर्ष अखेर एक पौंडपेक्षां अधिक शिल्लक पडणें शक्यच नाहीं, परंतु जंगली लोकांच्या सुख्या शिधासामुग्रीच्या ९ पौंडांची वचत होते. कारण त्यांचा कपडा लत्ता, दिवावत्ती, सावण सर्व कांहीं मळेवाल्याकडून घेण्याचा त्यांचा करार असतो व साल अखेर ९ पौंड मिळतात.

बारकाईने चौकशी करून व सर्व प्रकारे आपणास सोडस्कर अशा शर्ती लिहवून झाल्यावरच ते जंगली लोक करारनामा रजिस्टर करवून घेतात आणि इकडे आह्याला दलाललोक सांपडेल त्यास फुसलावून मॅजिस्ट्रेटपुढे हजर करतो म्हणजे झाले ! मॅजिस्ट्रेट विचारतो “ फिजीला जायला कवूल आहेस ? ” मुखांतून ‘ होय ’ म्हटले की झाले रजिस्ट्रेशन ! केवळ ‘ हूं ’ म्हणण्याबद्दल पांच वर्षे काळ पाणी !

जंगली लोकांची भाषा.

पूर्वी त्या लोकांमध्ये लिपीचा प्रचारच नव्हता. परंतु ख्रिस्ती लोक तिकडे गेल्या-पासून त्यांनी रोमन लिपी प्रचारांत आणली आहे. त्यांचीं नावेहि मोठी चमत्कारिक असतात; जसें-मायू, श्योबी, लैवानी, सावे नादा, रातूरोनी, च्यौ. त्यांच्या जंगली भाषेतील कांहीं शब्द पुढे देतो;--

तेनाना	=	आई.	तादीना	=	धाकटा भाऊ.
तमाना	=	बाप.	वतीना	=	पत्नी.
तोकाना	=	वडील भाऊ.	कलौ	=	ईश्वर.

फिजीकडे जाणाऱ्या हिंदी लोकांविषयीं कांहीं विचार.

फिजीमध्ये ४० हेजारांवर हिंदी लोक आहेत. त्यांत शेंकडा ५५ पुरुष व ३५ स्त्रिया आहेत. हिंदी स्त्रिया फिजीमध्ये कोणत्या रीतीने येतात ह्याविषयीं मीं चोहोंकडे फिरून स्त्रीवर्गामध्ये चौकशी केली आहे. किती तरी स्त्रिया सांगतात कीं “ माझ्या गरीब नवऱ्यास दलालाने भुलथापा दिल्यामुळे मलाहि त्याच्याबरोबर इकडे यावे लागले.” पुष्कळ स्त्रियांनीं सांगितले कीं “ माझा नवरा, सासू सासरा वगैरे मेल्यामुळे व दुसरीं कोणींच जवळचीं माणसें माझे पालनपोषण करिनात यास्तव मीं तीर्थयात्रा करायला निघाले, तों एका दलालाने फुसलावून मला इकडे पाठवले.” कित्येक स्त्रियांनीं असेही सांगितले कीं “ पति वारल्यावर घरचीं माणसें माझ्याशीं भांडूंझगडूं लागलीं व मला सताऊं लागलीं. या दुःखामुळे मीं

घरांतून बाहेर पडलें; दुर्दैवानें मध्यंतरीं दलालाच्या जाळ्यांत सांपडलें व ह्या नरक-यातना सहन करण्यासाठीं येथें येऊन पडले. ”

यावरून उघड दिसून येतें, कीं गृहकलह व विधवांचा छळ यांमुळे पुष्कळच स्त्रियांस आपल्या घरादारांस मुकून असह्य कष्टांत पडावें लागत आहे. ह्या स्त्रिया अगदींच थोळ्याभावज्या असतात. प्रायः त्या अशिक्षित असल्यामुळे दलालांच्या जाळ्यांत सहजच सांपडतात. तपासाअंतीं असें आढळून आलें, कीं रेवा अथवा नावूआ ह्या जिल्ह्यांतील ५०० स्त्रियांपैकीं ३ किंवा ४ च स्त्रियांस लिहितां वाचतां येतें. फिजीमध्ये पुरुषांस फार कष्ट सहन करावे लागतात हें तर खरेंच, परंतु स्त्रियांचे कष्ट त्यांहूनहि दारुण असतात. प्रथम त्यांस मुळीं ३॥ वाजतांच उठून भाकरी वनवाव्या लागतात. नंतर शेतांत भरपूर १० तास रावून पुन्हां घरीं आल्या-बरोबर भाकरी भाजाव्या लागतात. जेव्हां स्त्रिया कामावरून परत फिरतात तेव्हां त्यांच्या मुखावर प्रेतकळा आलेली असते. यावेळीं त्यांच्या त्या मलिन मुखाकडे पाहून होणारें दुःख वर्णन करणें अशक्य आहे. ज्या स्त्रियांनीं कधीं आपल्या गांवची हद्द सुद्धां ओलांडलेली नाहीं, ज्यांस आपल्या जिल्ह्याबाहेर कांहीं प्रदेश आहे किंवा नाहीं, हें सुद्धां माहीत नसतें, ज्या स्वभावतःच सुकुमार व नम्र, ज्यांस कधीं घरांत सुद्धां कावाडकष्ट करण्याची संवय नाहीं, त्याच स्त्रियांस आज हजारां मैलांवरील फिजी, जमेका, क्यूबा, हंडुरास, ग्वायना इत्यादि ठिकाणीं रोज दहा दहा तास कठीण परिश्रम करावे लागत आहेत. किती तरी बालविधवांस फुसलावून फिजीमध्ये पाठविण्यांत येतें; त्यांच्या दुःखाची कहाणी ऐकून काळीज अगदीं फाटून जातें. जेव्हां मान घालीं घालून अश्रु गाळीत त्या आपली कर्मकहाणी सांगूं लागतात, तेव्हां ऐकणारांस आपल्या नेत्रांतून येणारे अश्रु आंवरून धरणें शक्य होत नाहीं.

गोन्या ओव्हरसिअरांमुळे आमच्या देशभगिनींच्या दुःखाचा अगदीं कळस होऊन जातो. त्यांचे कष्ट पाहून जंगली फिजी लोक आपल्या भाषेत आम्हांस म्हणतात, “सादा बकलं वून वान्डआ इंदिया, सांगई लोका माई, न या लेवा वू लांगी माई वीती सातीको दा ई के सा वुतूका वेसिङ्गा वेसिङ्गा न ओवासिआ सा दा न काई इंडिया न मरा मा साल को माई वीती वनुआ वूलांगी कैवक दुआ न आता माता सा न कीता का वाता नई लैत्रा नकीतौ वक मतीआ सारा को का या. ”

याचा अर्थ असा कीं, “ हिंदुस्थान हा एक अगदीं भिकार देश असला पाहिजे. म्हणूनच तेथील स्त्रिया फिजीसारख्या परदेशांत येतात व अनेक प्रकारच्या हालअपेष्टा सहन करितात. तुमच्या स्त्रियांप्रमाणें आमच्या स्त्रियांवर कोणी अत्याचार करील तर त्यास आम्ही जर्मनदोस्त करून टाकूं.”

जेव्हां आम्ही आपल्या देशाची थोरवी त्यांच्याजवळ वर्णन करितों, तेव्हां ते म्हणतात “ तुमचा देश कुचकामीं आहे. बस-करा आपल्या भिकार मजुरांच्या देशाची पुन्हां आमच्या समोर बढाई मारूं नका. ” जंगली लोकांचा हा गोष्टी ऐकून आम्ही अगदीं निरुत्तर होतो यांत नवल काय ?

स्वदेशीं परतावें तर जातिबहिष्कार !

पुष्कळ हिंदी स्त्रीपुरुषांस कराराचीं पांच वर्षे तेथें काढून झाल्यावर स्वदेशीं परत फिरावें असें वाटतें. परंतु येथें येऊन तरी काय करणार ! ‘ कोणी आपणास जातीमध्ये घेणार नाही, जातीपासून तेथेहि अपमान सहन करावा लागणारच, मिळून मरेपर्यंत कष्ट हे पाठांशीं आहेतच ! ’ अशा विचारांमुळे ते परत फिरत नाहीत. माझे देशबंधु परद्वीपांतून समुद्रोल्लंघन करून परत आलेल्या लोकांस जातिबहिष्कृत करून इतके कष्ट देतात कीं त्यायोगें ते मुकाट्यानें आल्या ठिकाणीं परत फिरतात. परदेशांत असह्य कावाडकष्ट करून, मारहाण सोसून, अपमान सहन करून, व अर्थपोटी राहून कवडी कवडी जमवून मोठ्या मुष्कीलीनें गांठीस बांधलेले चार पैसे त्यांच्याशीं असतील ते भाऊबंद खाऊन टाकतात व उरलेसुरले बेमुर्वत उपाध्याय प्रायश्चित्तविधींत खर्चवून टाकतात. याबद्दलचें एक प्रत्यक्ष उदाहरण येथें देतो—फिजीमध्ये माझ्या घरा शेजारीच **गुलजारीलाल** नांवाचा एक काव्यकुब्ज ब्राह्मण राहत असे. त्यानें मोठ्या शिकस्तीनें आठ वर्षांत जवळ जवळ ३०० रु. सांठविले. तो ब्राह्मण असल्यामुळे प्रायःसर्व लोक दर पौर्णिमेला त्यास शिधा देत असत. तो हिंदुस्थानातील कनौजचा राहणारा होता. त्याच्या भावानें त्यास घरीं निघून येण्याविषयीं एक पत्र लिहिलें. त्यांत त्यानें लिहिलें होतें कीं, या वर्षीं तूं घरीं परत येणार नाहीस तर तुला १०१ गाईंच्या हत्यांचें पातक लागेल. गुलजारीलाल आपल्या भावानें घातलेली ही शपथ वाचून आपल्या ब्राह्मणधर्माच्या अभिमानानें इकडे

यावयास निघाला. निघते वेळीं लोकांनीं त्यास आणखीहि दक्षिणा दिली. इकडे घरीं परत आल्यावर रहावयास त्यास निराळीं जागा देण्यांत आली. रुपये वगैरे सर्व भावानें आपल्या ताब्यांत घेतले. ३-४ दिवसांनीं पुरोहित महाराजांस बोलाविण्यांत आलें. ह्या भटजीमहाराजांनीं येतांना वरींच लड्ड लड्ड धर्मशास्त्रनिर्णयाचीं पुस्तके बरोबर आणलीं. गावांतील सर्व पोक्त व वृद्ध एकत्र जमले. समुद्रोल्लंघनाच्या प्रश्नावर चर्चा झाली. गुलजारीलालनें घरून निघाल्यापासून फिजीला पोंचेपर्यंत जहाजावरील खाण्यापिण्याची एकंदर व्यवस्था त्यांस सांगितली. निकालांत त्यास सर्व तीर्थयात्रा, भागवतश्रवण हीं सांगण्यांत आलीं व आसपासच्या ५-६ गावांतील लोकांस भोजन घालावें म्हणून सांगण्यांत आलें. एकंदर खर्चाचा अंदाज ७००-८०० रु. झाला. गुलजारी. लालनें भावाजवळ आपले ठेवावयास दिलेले पैसे परत मागितले. भावानें पैसे देण्याचें नाकारलें; जातीवाल्यांनीं बहिष्कार घातला. गांववाले त्याची फारच अवहेलना करूं लागले. बंधुगण त्याचा कृद्ध शत्रुवर्ग बनला. ते म्हणूं लागले, “तूं आमच्यापासून लपवून ठेविला आहेस तो पैसा बाहेर काढ. आम्ही हे रुपये तुला देणार नाहीं.” शेवटीं गुलजारीनें लाचार होऊन फिजीमधील आपल्या इष्टमित्रांस आपली करुणकहार्ण लिहून कळविली व कसेंहि करून कसायाच्या हातांतील गाईप्रमाणें माझी सुटका करा म्हणून लिहिलें. तेथील लोकांनीं वर्गणी करून ६०० रु. जमविले व ते इकडे पाठविल्यावर गुलजारीलालं १९१४ एप्रिलमध्ये पुन्हां फिजीला येऊन पोहोंचला. याप्रमाणें किती तरी लोक फिजीला परत जाऊन ख्रिस्ती किंवा मुसलमान होतात. या समुद्रोल्लंघनाच्या आडकाठीमुळें माझे कितीतरी देशबंधु मातृभूमीला अखेरचा नमस्कार करून व फिजीला पोंचल्यावर सनातन धर्माचा जयजयकार करून एंजिनमधील रुळांत आपणास घालून घेतात ! वाचकहो ! जरा विचार करा ! माझा **भारत धर्म महामंडळास** असा सविनय प्रश्न आहे, कीं मंडळानें ह्या लोकांसाठीं काय प्रयत्न केले आहेत ? मंडळ त्यांस कोणास मार्ग दाखविणार ?-यांनीं निमाज पढावयास लागावें कीं क्रॉसचा स्वीकार करावा ? किंवा तुम्हीं त्यांस जवळ करून प्रेमालिंगन देणार ?

शिक्षणव्यवस्था.

फिजीमध्ये ख्रिस्ती मिशनरींच्या शाळा आहेत; परंतु मुलांस त्या शाळांत पाठविणें म्हणजे त्यांस ख्रिस्ती धर्माचीच दीक्षा देण्यासारखें आहे. यास्तव एखाद्या

सुशिक्षित व इंग्रजी लिहितां वाचतां येणाऱ्या हिंदी गृहस्थानें तिकडे जाऊन शाळा चालविणें फार अवश्य आहे. माझे तिकडील थोडेसे देशबांधव वर्तमानपत्रें वाचू शकतात ही फार समाधानाची गोष्ट आहे. हिंदुस्थानांतील बरींच पत्रें तिकडे जातात. सरस्वती, चित्रमयजगत्, मर्यादा, भास्कर, भारतमित्र, अभ्युदय, आर्यमित्र भारत-सुदशा-प्रवर्तक, वीरभारत, श्रीव्यंकटेश्वरसमाचार वगैरे वाचतां येणारे लोक आपल्या निरक्षर बांधवांस इकडील हकीगत वाचून दाखवितात. तिकडील लोक **भारतमित्र** फार उत्कंठेनें वाचात असतात व भारतमित्रानेंहि त्यांच्यासाठीं पुष्कळ खटपट केली आहे. इतर वर्तमानपत्रकर्तेहि भारतमित्राचें अनुकरण करून आपल्या ह्या परदेशवासी देशबांधवांच्या सहाय्यास तत्पर राहतील अशी फार आशा आहे.

धार्मिक स्थिति.

येथून फिजीमध्ये कित्येक भटभिक्षुक (पंडित व मौलवी) जात असतात; परंतु ते स्वतः अक्षरशत्रु असून त्यांचा उद्देश फक्त आपल्या भोळ्या भावड्या बांधवांस ठकवून पैसे जमवावे व परत स्वदेशीं यावे इतकाच असतो. असें स्वार्थी लोक आपल्या पीडित देशबांधवांवर कसले उपकार करणार ?

एकदां आम्हीं फिजीच्या **गव्हर्नर**कडे विनंतीअर्ज केला कीं, हिंदुस्थानांतून जर कोणीं एखादा उपदेशक इकडे आणण्याची व्यवस्था होईल तर फार वरें होणार आहे. त्याच्या येण्याजाण्याचा खर्च इमिग्रेशन खात्यानें करावा व राहण्याजेवण्याचा खर्च आम्हीं चालवूं. गव्हर्नरला ही योजना पसंत होऊन हिंदुस्थान सरकारकडे आली; परंतु अत्यंत खेदाची गोष्ट ही कीं, इकडून एकहि मनुष्य तिकडे जावयास कबूल झाला नाही. फिजीला आपला एखादा तरी धर्मोपदेशक पाठविणें हें **भारतधर्म महामंडळाचें** कर्तव्य आहे. परंतु, जे लोक समुद्रप्रवास म्हणजे पातक समजतात ते आपल्या देशबांधवांच्या दुःख विमोचनार्थ देशाबाहेर पाऊल कसें टाकणार ? **राममनोहरानंद सरस्वती** नांवाचे एक आर्यसमाजी तिकडे गेलेले असून त्यानीं तिकडे धर्म प्रचारार्थें काम चालविलें आहे. यावद्दल त्यांस धन्यवाद देणें अवश्य आहे. त्यांची संक्षिप्त हकीकत पुढें येईलच. परंतु सनातन धर्म सिद्धांतांची चांगली माहिती असलेल्या व इंग्रजी जाणणाऱ्या एखाद्या धर्मोपदेशकाची तेथें फार जरूरी

आहे. धर्मप्रचाराचें काम हें अत्यंत विकट आहे. त्या कामी अनन्वित कष्ट सहन केले पाहिजेत; त्या कामीं धाडस, आध्यात्मिक बल, शरीर सामर्थ्य, धैर्य, सहिष्णुता, यांची आवश्यकता आहे. आर्यसमाजाच्या शिरावर फार बोजा लादण्यांत येतो व त्या समाजाकडून पुष्कळच कार्य होत आहे हें मला माहीत आहे. परंतु सर्व जगावर उपकार करावयास सिद्ध झालेल्या आर्यसमाजानें खास आपला एखादा तरी उपदेशक तिकडे पाठवूं नये काय ? माझी अशी खात्री आहे कीं, तेथील हिंदी लोक येथून जाणाऱ्या उपदेशकाची बरदास्त उत्तम रीतीनें ठेवतील. आम्हीं तिकडे २।४ ठिकाणीं दरवर्षीं ' रामलीला ' उत्सव करण्याचा उपक्रम केला असून लंबासा, नावुआ, लतौका इत्यादि कांहीं ठिकाणीं हा उत्सव प्रतिवर्षीं नियमानें साजरा करण्यांत येतो. यापासून फायदा हा होतो कीं, आम्हां लोकांमध्ये स्वधर्म-प्रेम विशेष जागृत राहते.

फिजीमध्ये मिशनरी लोक आपलें काम आज किती तरी वर्षे फार नेटानें करीत आहेत. तरी सुद्धां आजपर्यंत त्यांनीं फारच थोड्या हिंदु लोकांस बाटविलें आहे याचें कारण हेंच कीं, आपल्या पैकीं कोणीहि धर्मांतर करूं नये म्हणून आम्हीं सदैव दक्ष असतो व त्यांतूनहि कोणी धर्मांतर केलेंच तर त्यास शुद्ध करून घेतों. तिकडे कवीरपंथी, रामानंदी, सप्तनामी, गोसावी वगैरे किती तरी प्रकारचे साधु आहेत. हे लोक शिष्य मिळविण्याकरितां जिकडे तिकडे फिरत असतात. किती तरी साधूस भुलथापा देऊन फिजीला पाठविण्यांत येतें. पांच वर्षांचा करार पुरा झाल्याबरोबर हे लोक झोळी घेऊन फिरूं लागतात. वर्षांतून एकदां तरी आपल्या शिष्याकडे फेरी मारून यावयाचें हेंच ह्यांचें काम ! म्हणूनच मीं म्हणत आहे कीं, एखादा चांगला धर्मोपदेशक तिकडे जाईल तर फार बरें.

अलीकडे कांहीं वर्षे फिजीमध्ये पुनर्विवाहहि सुरू झाला आहे. खरी गोष्ट अशी आहे कीं, आधीं मुळीं पुरुषांची संख्या स्त्रियांच्या जवळ जवळ तिप्पट आहे. शिवाय त्या स्त्रियांत सुद्धां दलाल लोकांच्या भुलथापांस बळी पडलेल्या तरुण विधवाच पुष्कळ असतात. अशा स्थितींत व्यभिचार घडणें स्वाभाविक आहे. व्यभिचाराबद्दल आपल्या स्त्रीचा खून करून नवरा फांशीं गेल्याची उदाहरणे तिकडे किती तरी आढळतात. यांत दोष ह्या उभयतांकडेहि नाहीं. खरा दोष ह्या मुदतबंदी मजूर-पद्धतीकडेसच आहे. अशा विपरीत परिस्थितींत असूनहि फिजी मधील हिंदी

लोकांची नीति किंती तरी शुद्ध असते, हीच मोठी आश्चर्याची गोष्ट होय. जेव्हां तेथील हिंदू समाजानें पाहिलें कीं, लपून छपून व्यभिचार करण्याची प्रवृत्ति वाढत आहे तेव्हां त्यानें त्यापेक्षां पुनर्विवाहच फार श्रेयस्कर असें ठरविलें.

पुनर्विवाह करणें सशास्त्र आहे किंवा नाहीं हा प्रश्न माझ्या अधिकाराबाहेरचा आहे. परंतु एवढें मात्र मी सांगणें अवश्य आहे कीं, पुनर्विवाहामुळें तेथील व्यभिचारास पुष्कळ आळा बसला आहे.

सांपत्तिक स्थिति.

फिजीमधील हिंदी लोकांची सांपत्तिक स्थिति अत्यंत शोचनीय आहे. ५ वर्षां-नंतर स्वतंत्र झाल्यावर हे लोक थोडी बहुत शेती करितात; परंतु धान्याच्या शेतीवांचून इतर प्रकारची शेती फायदेशीर पडत नाहीं. खाद्यपदार्थांच्या महागाईमुळें कांहीं लोक उपाशी सुद्धां मरत असतात. आणि तेथें धान्य न पिकतें तर आणखी किती तरी लोक उपाशी मेले असते. शेंकडा एखादादुसरा मनुष्य व्यापार करितो. भर-पूर काम झाल्यावरच १ शिलिंग मजुरी मिळते म्हणून मार्गें सांगितलें आहेच. परंतु शेंकडा ५ लोक सुद्धां पुरें काम करूं शकत नाहींत; कारण पुण्या कामाची मर्यादा अशी मुळांच ठरलेली नाहीं १२०० फूट लांब व ६ फूट रुंद शेताच्या कामास 'भर-पूर काम' समजण्यांत येतें. परंतु इतकेंहि काम एखाद्यानें एक दिवसांत संपविलेंच तर दुसऱ्या दिवशीं त्यास १५०० फुटांचें तरी काम 'फुल टास्क' म्हणून नेमून देण्यांत येतें ! साधारण मनुष्यास तेथें महिन्याचे फार तर ७ रु. मिळूं शकतात. व महागाई हिंदुस्थानच्या दुपटीनें आहे. पुष्कळ लोकांस असें वाटत असतें कीं, तिकडे जाऊन मनुष्य पुष्कळच पैसे मिळवूं शकतो. परंतु त्यांची ही कल्पना अगदीं भ्रामक आहे. येथून जाणारे लोक ५-१० रुपये येतांना परत आणतात ही गोष्ट खरी आहे; परंतु शेंकडा ४-५ लोक ५-१० रुपये कमावितात. शेंकडा ९५ भुकेनें मरतात त्याची वाट काय? शिवाय अशा रीतीनें चार पैसे घेऊन परत येणाऱ्या मनुष्यास विचारलें तर तो खात्रीनें असें सांगेल कीं, 'येथेंच जर मी इतके काबाड कष्ट केले असते तर याहून जास्त नाहीं तरी इतकी तरी कमाई मला इकडे झाली असती व मी स्वदेशांतच सुखी असतो.' असो. तात्पर्य हेंच कीं, सामान्य जनतेत विशेषतः खेडवळ लोकांमध्ये फिजी वगैरेकडे जाऊन पुष्कळ पैसा मिळवितां येतो, असा जो गैरसमज दृढमूल झालेला आहे तो दूर करणें अवश्य आहे.

शारीरिक स्थिति:

मुदतींत काम करीत असलेल्या लोकांपैकी शेंकडा ९० लोकांचे शरीरसामर्थ्य अत्यंत शोचनीय आहे. ह्यांपैकी कोणी आजारी पडल्यास मळेवाले त्यांस दवाखान्यांत पाठवून देतात. मुदतींतून मोकळे झालेल्या स्वतंत्र लोकांस ह्यासाठी फार कष्ट सहन करावे लागतात. स्वतंत्र मनुष्यास तेथील सरकारी दवाखान्यांत जावयाचे असल्यास त्यास प्रथम इमिग्रेशन ऑफिसांत हजर व्हावे लागते. जेव्हां तेथील अधिकाऱ्याकडे रोख १० रु. भरावे. तेव्हां तो त्यास दवाखान्यांत जाण्याविषयी पत्र देतो. रुपये नसल्यास दागिना वगैरे ठेवून घेण्यांत येतो. ज्याच्याजवळ कांहींच नसेल त्यास आधीं दवाखान्यांत पाठविण्यांत येत नाही व पाठविलेच तर रोज ८ आणे प्रमाणे त्याच्या नावे लिहून ते सर्व पैसे मागाहून त्याजकडून वसूल करून घेण्यांत येतात. इकडून कांहीं डॉक्टर वैद्य तिकडे जाऊन आपला धंदा चालवितील तर किती बरे होईल ! स्वतंत्र लोकांचे शरीरसामर्थ्य साधारण असते.

संघटना.

गेल्या ३-४ वर्षांमध्ये त्या लोकांतील संघटनासामर्थ्यहि बरेच वाढलें आहे, हे लिहिण्यास मला फार संतोष वाटतो. एखादा मनुष्य दीर्घ परिश्रम करून वर्गणी जमवूं म्हणेल तर तेहि आतां शक्य झालें आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील एकट्या सूवा शहरांतून १८ पौंड वर्गणी पाठविली होती. फिजीमधील ह्या फंडाची एकंदर रक्कम ४० पौंड म्हणजे ६०० रु. झाली होती. आम्हीं ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन नांवाची एका सभाहि स्थापन केली असून ती आजपर्यंत आपलें काम समाधानकारक रीतीनें बजावीत आहे. संस्थेचे अध्यक्ष बं. मणिलालजी हे असून बाबूरामसिंह हे चिटणीस आहेत. श्री. राममनोहरनंद सरस्वती यांनी फार मेहनतीनें १४० पौंड फंड जमवून सरस्वति स्कूल नांवाची एक पाठशाळाहि स्थापन केली आहे. हे स्वामीजी आपल्या खर्चाने तिकडे गेले आहेत. हे स्वामीजी ब्रह्मदेशांत असतां फिजीमधील एका व्यक्तीनें त्यांस एक पत्र पाठविलें होतें. एक वर्षपर्यंत हा पत्रव्यवहार चालला होता. त्यानंतर ६ जानेवारी १९१३ मध्ये ते फिजीमध्ये येऊन दाखल झाले. एक महिना विश्रांति घेऊन त्यांनीं

भ्रमणास सुरवात केली. स्वामीजींनीं तेथील अशिक्षित लोकांस सुशिक्षित करण्याचा संकल्प केला आहे, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट होय. स्वामीजींनीं **सामाकाला** येथें भाषण करितांना सांगितलें आहे कीं, 'माझे सर्व शेष आयुष्य फिजीमधील हिंदी बांधवांच्या तरुण पिढीच्या उन्नती प्रीत्यर्थच खर्च होईल!' आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, त्यांचे चरण=कमल पुष्पाप्रमाणें मृदु आहेत. ज्या ठिकाणीं घोडा, गाडी, पालखी असें कांहीं सुद्धां मिळणें शक्य नाहीं, अशा तेथील बिकट डोंगराळ प्रदेशांत त्याचा कसा निभाव लागणार? स्वामीजी मृदुभाषी आहेत, ते मिताहरी व क्षुधा तृषा यांवर विजय मिळविलेले आहेत. त्यांनीं सर्व कांहीं सहन केले, जाड्या भरड्या मिळेल तसल्या भाकरांचा तुकडा खाऊन राहिले, अशिक्षितांचे कटु वाक्प्रहार सहन करून त्यांस मृदुभाषणानें वश करून घेतलें. समयानुसार मनुष्य पाहून वर्तन करून आपला उद्दिष्ट हेतु तडीस नेला. आर्यमंदिरासाठीं त्यांनीं २०० पौंड वर्गणी जमविली. माझी अन्य उपदेशक सज्जनांस अशी सविनय प्रार्थना आहे कीं, आपणहि एकदां फिजीकडे जाऊन तेथील देशबांधवांची अवनत धर्म-स्थिति अवलोकन करावी व कांहीं तरी उपाय योजना करावी.

हिंदु मुसलमानांचे तिकडे पूर्ण ऐक्य आहे ही फार आनंदाची गोष्ट होय-वकरी-ईदच्या दिवशीं ते तेथें गोहत्या मुळींच करित नाहींत. वर्गणी देणें वगैरे कामांतहि ते पुढें सरून भाग घेतात. आमच्या सारख्या अशिक्षित लोकां-मध्ये इतकी दिलजमाई दिसून येणें ही कांहीं सामान्य गोष्ट नव्हे.

फिजीमधील हिंदी लोकांविषयीं कांहीं

निःपक्षपाती लोकांचे विचार.

सुवा राजधानीमध्ये मिस एच्. डडले या नांवाची एक मिशनरी स्त्री आहे. ती ऑस्ट्रेलियन मेथोडिस्ट पंथाची असून फिजीमधील हिंदी लोकांविषयीं वरीच सहानुभूति बाळगणारी आहे. हिंदी लोकांच्या फिजीमधील दुःस्थितीविषयीं खेद प्रदर्शित करणारें एक पत्र तिनें कलकत्याच्या मॉडर्न रिव्यूच्या १९१३ मार्चच्या प्रसिद्ध केले आहे. तें येणेप्रमाणें:—

“येथील हिंदी लोकांमध्ये ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याकरितां १५ वर्षांपूर्वी मी फिजीमध्ये आलों. त्यापूर्वी मी ५ वर्षे हिंदुस्थानांत काढिलीं आहेत. मला हें मा-

हीत होते कीं, हिंदुस्थानांतील खेडवळ स्वभावतःच भीरु असतात. त्यांस आपल्या गांवच्या आसपासच्या प्रदेशापेक्षां अन्य प्रदेशाच्या आस्तित्वाची फारशी कल्पना नसते; हजारों मैलांवरील फिजीबेटामध्ये येण्याविषयीं त्यांचीं मनें कशीं वळविलीं जातात याचें मला फार आश्चर्य वाटे. मी पूर्वी हिंदुस्थानांत राहिलेली असल्यामुळे व त्यांच्या देशाविषयीं त्यांच्याशीं चार गोष्टी मला बोलतां येत असल्यामुळे मला पाहून हिंदी स्त्रियांस फार आनंद झाला. ते आपल्या हाल अपेष्टांचें व रिक्रूयूटरनें किंवा एजंटानें आपणास कसें फसविलें ह्या विषयीं मजबरोवर बोलत बसत. त्यांतील कांहीं उदाहरणें मी पुढें देयें. एका स्त्रीनें मला सांगितलें कीं, एकदां तिचें नवऱ्याशीं भांडण झालें व रागाच्या भरांत ती माहेरीं जाण्याकरितां सासऱ्याहून पळून गेली. वाटेंतच एका मनुष्यानें 'तूं कोठें जातेस, मी तुला घरची वाट दाखवितों' असें सांगून तिला कुलींच्या डेपोकडे नेलें. दुसऱ्या एका स्त्रीनें सांगितलें कीं, तिचा नवरा दुसऱ्या ठिकाणीं कामावर गेला होता. त्यानें तिकडून तिला आपल्याकडे निघून येण्याविषयीं निरोप पाठविला. वाटेंत तिला एक मनुष्य भेटला. तो म्हणाला, 'तुझा नवरा कुठें आहे तें मला माहीत आहे. चल, मी तुला त्याच्याकडे घेऊन जातो.' तिला एका कुली डेपोकडे नेण्यांत आलें ती म्हणाली कीं, एक दिवस आपला नवरा समोरून जात असतां तिनें पाहिला व तिनें आरडाओरड केली, परंतु तिला जबरदस्तीनें स्तब्ध करण्यांत आलें. एका मुलीस तिच्या एका शेजाऱ्यानें मोहरमचा उत्सव पहावयास जाण्यास सांगितलें. त्या ठिकाणीं तिला थापा देण्यांत येऊन एका डेपोवर नेण्यांत आलें. दुसऱ्या एका स्त्रीनें मला सांगितलें कीं, ती स्नानाकरितां घाटावर जात असतां एका स्त्रीनें तिला फसवून डेपोकडे नेलें.

“डेपोमध्ये असतांना ह्या स्त्रियांस असें सांगण्यांत येतें कीं, त्यांनीं जेवणखाणाचा व इतर खर्च दिल्यावांचून त्यांस आतां येथून परत जातां येणार नाही. अर्थात् त्या असें करण्यास समर्थ नसतात. अशा ह्या भयग्रस्त स्त्रियांस इकडे पाठविण्यांत येतें; त्या विचान्यांस आपणास कोठें पाठविण्यांत येत आहे याची कल्पना सुद्धां नसते. मुक्या जनावरांप्रमाणें त्यांस निरनिराळ्या ठिकाणीं शेतकामाकरितां वाढून देण्यांत येतें. नेमून दिलेलें काम जर त्यांजकडून समाधानकारक रीतीनें झालें नाहीं तर त्यांस हाणमार करण्यांत येते, दंड करण्यांत येतो,

व तुहंगांत सुद्धां घालण्यांत येतें. शेतकामामुळे त्यांची एकंदर चालचलणुक इतकेंच नव्हे तर चेहेरासुद्धां बदलून जातो. कित्येक अत्यंत पीडित व भग्नहृदय आढळून येतात, कांहीं उद्विग्नमानस, तर कांहीं मार्दवहीन व दुराचारी होतात. ह्या मुदतवंदी मजुर स्त्रिया ज्या वेळीं माझ्या प्रथम दृष्टीस पडल्या, तो प्रसंग मीं केव्हांहि विसरणार नाहीं. आपलें दिवसाचें काम संपवून त्या परत फिरल्या होत्या, त्यावेळची ती त्यांच्या मुखांवरील म्लानता वारंवार माझ्या नेत्रांपुढें उभी राहते.

“फिजीमध्ये आणल्या जाणाऱ्या स्त्रियांची संख्या दर १०० पुरुषांमागे केवळ ३३ असते हें आपणास माहित असेलच. ह्या कायद्यानें अप्रत्यक्ष अनुमति दिलेल्या व्यभिचारपद्धतीचें मला विस्तारपूर्वक विवेचन करितां येत नाहीं. याच्या परिणामाची कांहीं तरी कल्पना यावी ह्मणून मीं इतकेंच सांगूं इच्छितें कीं, नेहमीं एकदोन महिन्यां आड तरी एखादा हिंदी मनुष्य आपल्या मानलेल्या पत्नीचा व्यभिचारावद्दल खून करित असतोच.

“या कुली पद्धतीच्या अति निंद्य परिस्थितींत जन्मास येणाऱ्या अनाथ बालकांचा विचार मनापुढें येतांच हृदय संतापानें दग्ध होऊं लागतें. मीं “ज्यांच्या मातांचा खून झाला आहे” अशा दोन मुलींस जवळ वाळगिलें होतें. त्यापैकीं एक मुलगी तर फारच सुंदर, कोमल व सुस्वभावी होती. त्या अति तिरस्करणीय परिस्थितींत असें सुंदर कन्यारत्न कसें निर्माण व्हावें याचें मला राहून राहून फार आश्चर्य वाटतें. कांहीं वर्षांनीं मीं तिला आपल्यावरोबर हिंदुस्थानांत नेलें; तेथें ती क्षयानें मरण पावलीं. हिममंडित कांचनगंगा शिखराच्या समोरील एका सुंदर पहाडावर तिचा सुकुमार देह भूगर्भांत ठेवण्यांत आला. दुसरें मूल अद्याप मजवरोबर आहे. आतां ती एक आज्ञाधारक सच्चरिता व प्रामाणिक अशी तरुणी झाली आहे. परंतु त्या व्यभिचारमय वातावरणांतच वाढल्या जाणाऱ्या मुलींची पुढें व्यवस्था काय ?

“पांच वर्षांच्या गुलामगिरीनंतर--कायद्यानें लादलेल्या दुराचारपूर्ण पांच वर्षांनंतर मनुष्य “स्वतंत्र” होतो. पांच वर्षे सतत अशा दुरावस्थेंत घालविलेल्या मनुष्यांचा समाज कशा प्रकारचा होणार ? सदाचार व स्वाभिमान अशा समाजांत जागृत असणें शक्य आहे काय ? इतकें असूनहि, ह्या रानटीपणापेक्षांहि अधिकतर निंद्य अशा ह्या चालीचें समर्थन करण्याकरितां असें प्रतिपादन करितात कीं स्वतंत्र हिंदी लोकांची स्थिति ते हिंदुस्थानांत असते तर इतकी स्पृहणीय असणें शक्य नाहीं

परंतु मी असें विचारत्यें कीं, ह्यासाठीं त्यांस काय किंमत द्यावी लागत आहे ? त्यांच्या स्त्रियांस ह्यासाठीं किती हानी सोसावी लागत आहे ? त्यांच्या पोरान्-बाळांस कितीशी वडिलार्जित सुस्थिति उपभोगावयास मिळत आहे ? आणि शिवाय मनुष्यजातीवर ही अन्याय आणि ही क्लेशपरंपरा काय म्हणून ?—साखरेच्या कंपनी, मळेवाले आणि दुसरे त्यांचे हितसंबंधी यांचे खिसे गरम व्हावे म्हणूनच ना ? माझी आपणास अशी आग्रहाची विनंति आहे कीं, आपण ह्या मुदतवंदी मजुरपद्धतींत होणाऱ्या कांहीं सुधारणांवरच तृप्त होऊं नये. ह्या अन्यायपूर्व पद्धतीचा समूळ उच्छेद होईपर्यंत आपण ह्या पद्धतीस जोराचा विरोध करावा अशी माझी आपणास प्रार्थना आहे. ”

सूवा-फिजी
४ नोव्हेंबर १९१२

एच. डडले.

यावर टीका करितानां इंडिया पत्र ह्मणतें:—

“ ह्या कारुण्यपूर्ण पत्राची लेखिका श्रीमती डडले ह्या फिजीमधील हिंदी लोकां-मध्ये ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करणाऱ्यांमध्ये अग्रेसर आहेत. त्यांनीं हिंदी लोकांच्या अनाथ मुलींचे पालन करण्याचा प्रशंसनीय परोपकार केला आहे. अनेक दोषांनीं परिपूर्ण अशा ह्या मजुर पद्धतींत हा एक दोष आहे कीं त्यांत पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची संख्या फारच अल्प असते. यामुळे पुरुषांपुरुषांमध्ये स्त्रीवरून वैमनस्य फार वाढतें. म्हणून व्यभिचारामुळे ज्या मुलींच्या मातांचे वडिलांनीं खून केले आहेत व आपण स्वतः फांसावर चढले आहेत, अशांच्या मुलींचें श्री. डडले यांनीं पालन पोषण केलें आहे. ”

श्री. डडले यांच्या पत्रावर अधिक टीका किंवा विवरण करण्याचें कारण नाही. हिंदुस्थान सरकारनें ह्या पद्धतीस आळा कां घालूं नये तें मला समजत नाही !

फिजीमध्ये मि. जे. डब्ल्यू. बर्टन नांवाचे एक प्रसिद्ध ख्रिस्ती आहेत. ते मी फिजीमध्ये असतानां कधीं कधीं मजकडे येत असत. कशावरून तें कोण जाणे, पण त्यांस असें वाटे कीं, मी ख्रिस्ती होईन. एक दिवस त्यांनीं मजकड तशी गोष्ट काढली सुद्धां ! त्यावेळीं मीं जें उत्तर दिलें तें मला अद्याप चांगलेंच आठवतें.

मीं म्हटलें, “ पाद्रीसाहेब, आपण कोणत्या तरी भ्रमांत आहांत. मी ख्रिस्ती होणारा मनुष्य नव्हे. वरें, पण मीं नाहीं तर नाहीं; आपण शक्य असेल तर मजकडे काम करणाऱ्या ह्या मुलास युक्तिवादनें ख्रिस्ती करा.” त्या मुलांनें त्यांच्याशीं असा कांहीं युक्तिवाद लढविला कीं, पाद्रीसाहेब अगदीं गुंग होऊन गेले. पाद्रीसाहेब आपल्या एका पुस्तकांत ह्या मुलाचा उल्लेख करितांना लिहितात कीं, “ज्या हिंदी लोकांतील लहान लहान मुलें देखील इतकी तर्क-बुद्धि दाखवितात त्या लोकांत ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार होणें दुःसाध्य आहे. ”

असो; ह्या बर्टन साहेबांनीं Fiji of to-day नांवाचें एक पुस्तक लिहिलें आहे. ह्या पुस्तकामध्यें त्यांनीं फिजीच्या प्रस्तुतकालच्या वस्तुस्थितीचें यथार्थ चित्र रेखाटलें आहे. जरी बर्टन साहेबांचे सर्वच विचार मला मान्य नाहींत, तरी पण त्यांच्या नैतिक धर्मावद्दल त्यांची प्रशंसा केल्यावांचून माझ्यानें राहवत नाहीं. सत्य व तेंहि अप्रिय असल्यास त्याचें आविष्करण करण्यास उत्कट नैतिक धैर्याची आवश्यकता आहे. ज्या मळेवाल्यांच्या भीतीनें आमचें सरकार ही मजुरपद्धती बंद करूं शकत नाहीं, त्याच मळेवाल्यांच्या विरुद्ध असलेल्या खऱ्या खऱ्या गोष्टी या पुस्तकांत प्रसिद्ध केल्या आहेत. उदाहरणार्थ [त्यांतील दोनचार गोष्टी खालीं देतो.

गोरे लोकांच्या अमानुष अत्याचारांवद्दल ते लिहितात, “ऑस्ट्रेलिया, न्यू झीलंड वगैरेकडील तरुण व पशुवृत्तीचे ओव्हरसिअर हिंदी सुंदरींवर मन मानेल तसा अत्याचार करितात व जर त्या स्त्रियांनीं त्यांस अनुमोदन दिलें नाहीं, तर ते त्यांचा व त्यांच्या नवऱ्यांचा अनन्वित छळहि करितात. कधीं कधीं दवाखान्यांतील कंपोंडर डॉक्टरी तपासणी करण्याच्या मिषानें— (आपणास कांहीं सुद्धां होत नसल्याचें सांगून त्या प्रतिकार करीत असतांहि) वंद खोलींत घेऊन जातात व आपली कामवासना तृप्त करण्याकरितां अत्यंत निर्लज्जपणें त्यांजवर जुलूम करितात; किंवा आपल्या इतराजीस पात्र झालेल्या एखाद्या हिंदी मनुष्याविरुद्ध साक्ष देण्याविषयीं त्यांजकडून शपथ घेववितात. स्त्रियांना एका रागेंत झाडांशीं दोऱ्यांनीं बांधून त्यांच्या लहान बालकांच्या देखत त्यांस चावकानें मारल्याचें माझ्या ऐकण्यांत येतें. ”

स्त्रीपुरुषांच्या विषम संख्येबद्दल श्री. डडलेप्रमाणें मि. बर्टन लिहितात, "हिंदी लोकांच्या स्थितीमध्ये हा एक प्रमुख दोष आहे कीं, तेथें स्त्रियांची संख्या अत्यंत अल्प आहे. याचें कारण मुदतबंदी मजुरपद्धतीच होय. दर १०० पुरुषांमागे फक्त ३३ स्त्रियांस फिजीमध्ये घेण्यांत येतें. याचा परिणाम असा होतो कीं, बलात्कार अपहरण व व्यभिचार इत्यादिकांचें खटले न्यायमंदिरांत विशेष दिसून येतात. न्यायसभेच्या प्रत्येक बैठकींत, परपुरुषांच्या संगतींत पाहिल्यावरून नवऱ्यानें आपल्या स्त्रीची हत्या केल्याचे दोन चार तरी खटले असतातच. समाजशास्त्राच्या नियमांप्रमाणें पाहिल्यास ह्या अनवस्थेचें कारण मजुरपद्धतीच असल्याचें दिसून येतें—दरवर्षीं १०-१२ तरी लोक अशा प्रकारें फांसावर चढत असतात."

मॅजिस्ट्रेटच्यासंबंधानेंहि बर्टनसाहेबांनीं फार चांगलें लिहिलें आहे. विस्तारभयास्तव त्यांच्या लिहिण्याचा येथें फक्त सारांश देतो;—

"फिजी मधील मॅजिस्ट्रेटांपैकीं कायद्यांचें अध्ययन फारच थोड्यांचें झालेलें असतें. त्यांना धड लिहितांहि येत नाहीं. फक्त ते गोरे असले म्हणजे मॅजिस्ट्रेट होण्यास इतके गुण पुरेसे आहेत. प्रायः बहुतेक ठिकाणीं मॅजिस्ट्रेट हाच डाक्टर व मेडिकल ऑफिसर असतो. टाविनी Tavinni नांवाच्या एका ठिकाणीं एकच मनुष्य मॅजिस्ट्रेट, डिस्ट्रिक्ट मेडिकल ऑफिसर, पोलिस इन्स्पेक्टर, जेल सुपरिटेंडंट, वंदरावरील मुख्याधिकारी, रस्ते तपासणारा व आपल्या छोट्या जहाजाचा कॅप्टन इतके अधिकार चालवितो."

वाचक ! पहा तर खरें फिजी सरकारचे अधिकारी कसे सर्व शक्तिमान् आहेत तें !

बर्टन साहेबांच्या मते फिजीमधील पोलीसखात्यांची व्यवस्था समाधानकारक नसून त्यांची संख्याहि जरूरीपेक्षां फार कमी आहे. आधींच तेथील लोकवस्ति विरळ असून त्यांत कचेऱ्या व पोलीस ठाणीं फारच दूर दूर असतात.

हिंदी मजुरांच्या सुखसोईकडे लक्ष्य देण्यासाठीं नेमलेला इन्स्पेक्टर वर्षांतून एक दोन वेळां ह्या अभागी वसतीगृहांकडे येऊन जातो. या वसतीगृहांत स्त्रीपुरुषे जनावरांप्रमाणें खचलेलीं असतात. आणि ह्या इन्स्पेक्टरांससुद्धा हिंदी लोकांच्या अडचणींविषयीं फारच अल्प पर्वा वाळत असते, कारण त्यांतील बहुतेक

लोक सी. एस्. आर्. (क्लोनिअल शुगर रिफायनिंग) कंपनीचे जुने नोकर असतात. वस्तुतः ह्या वसाहतीची खरी मालकी या कंपनीकडेच आहे

इष्टेटीवर ह्या मजुरांचा आयुष्यक्रम कसा असतो ह्याविषयीं **वर्टनसाहेब** लिहितात; —“निव्वळ गुलामगिरी व मजुराची इष्टेटीवरील स्थिति यांमध्ये अल्पच फरक आढळून येईल. स्वतः मजूर या स्थितीस ‘नरक’ हें नांव अगदीं उघड उघड देत असतात. मजुरी अल्प मिळते, काम फार पडतें व पोटाभर अन्न मिळत नाही इतकेंच नव्हे तर त्यांचा दैनिक जीवनक्रम एकदम अगदींच निराळ्या प्रकारचा होऊन जातो. आणि पहिल्या पहिल्यानें तर ते ह्या कोंडमान्यानें अगदीं संतापूनच जात असतात. सरकार किंवा कंपनी ह्यांपैकीं कोणीच त्यांच्या उन्नतीचा प्रयत्न करीत नाही. कंपनीवाले तर मनुष्यांतच जमा नाहींत; मजुरांकडून कसें तरी काम पदरांत पडलें म्हणजे झालें; त्यांच्या आरोग्यासारख्या दुसऱ्या गोष्टींकडे लक्ष्य देण्याची त्यांस जरूरी नाही. कंपनीच्या खंचरांची व बैलांची सुद्धां हीच स्थिति. मुलांमुलींस पाहिजे तसें वहकूं दिलें जातें. शिक्षण मिळविण्यापुरते सुद्धां त्यांस अधिकार दिलेले नाहींत. बारा वर्षे झालीं कीं त्यांस सुद्धां शेतांवर रावावे लागतेंच.”

वर्टन साहेबांचें हें लिहिणें अक्षरशः खरें आहे. फिजी सरकार आमच्या उन्नतीचे मुळींसुद्धां प्रयत्न करीत नाही. परंतु त्याबद्दल आम्हां फिजी सरकारास दोष कां द्यावा ? नीच दलाल लोकांच्या जाळ्यांत फसून फिजीमध्ये जाण्याचा प्रसंगच आम्हां लोकांवर आमच्या सरकारनें कां येऊं द्यावा ?

कामाविषयीं **वर्टनसाहेब** एके ठिकाणीं लिहितात:—“ मळ्यांमध्ये काम नेमून देण्याची पद्धत सरसहा सुरू असते. भरकाम म्हणजे अमूक इतक्या लांबी रुंदीच्या मळ्यांतील लागवण, कोळपणी वगैरे असें प्रमाण ठरविण्यांत येतें. इतकें काम चांगल्या रीतीनें पुरें झालें तर एक शिलिंग मजुरी मिळते. हें काम एखाद्या साधारण मनुष्याकडून एका दिवसांत होण्यासारखें आहे, अशा समजुतीनें प्रत्येक मजुरानें इतकें काम एका दिवसांत संपविलेंच पाहिजे अशी सक्ती असते. स्त्रियांसहि हाच नियम लावण्यांत येतो. मात्र त्यांचें काम जरा हलकें असतें; परंतु त्याबद्दल त्यांस वेतनहि कमीच मिळतें. नेमलेलें काम एका दिवसांत पुरें न होईल तर ह्या सुस्तपणाबद्दल त्याज-

वर खटला करून त्यास दंड किंवा शिक्षा करण्यांत येतो. नेमून दिलेले काम शक्तीवाहेरचें आहे असें वाटल्यास मजुरास इन्स्पेक्टरकडे तक्रार करण्याचा अधिकार आहे. परंतु ह्या अधिकार्याचें दर्शन वर्षांतून एकदां किंवा फार तर दोनदां होणार ! म्हणून हा अधिकारहि असून नसल्यासारखाच आहे. अर्थात् मॅजिस्ट्रेटकडेसुद्धां अशी तक्रार करितां येते; परंतु मॅजिस्ट्रेटची कचेरी बहुधा तेथून २० किंवा ३० मैलांवर असावयाची ! अर्थात्च मजुरास हें अंतर अनुलंघ्यच होय. अशा स्थितींत कधीं कधीं मजुरानें कायदा आपल्याच हातीं घेऊन ऊंस कापण्याच्या सुरीनें गोऱ्या ओव्हरसिअरच्या कपाळाचा समाचार घेतल्यास आश्चर्य कसलें ? ”

वर्टनसाहेबांचें म्हणणें कांहीं चुकीचें नाहीं. एखादें मुकें जनावर सुद्धां चाहों-कडून घेरलें जाऊन सुटण्यास मुळींच मार्ग न उरला तर 'मारीन किंवा मरेन' म्हणून वेफाम होतें. मग मजूर तर बोलून चालून मनुष्यच. इन्स्पेक्टर वर्षे सहा महिन्यांनीं एकदां येणार व तेव्हां सुद्धां आमच्या गाऱ्हाण्यांकडे तो लक्ष द्यावयाचा नाहीं. मॅजिस्ट्रेटकडे २५-३० मैलांवर जावें तर कंपनी कांहीं रजा द्यावयाची नाहीं. व रजा घेतल्यावांचून काम सोडून जाणें म्हणजे आपण होऊन तुहंगांत पडण्यासारखें आहे. शिवाय कांहीं झालें तरी ५ वर्षे ज्याच्या हाताखालीं घालविलीं पाहिजेत त्यांच्या विरुद्ध तक्रारी करून कसे चालणार ? आज एक तक्रार केली तर उद्यां बुटाच्या लाथा खाऊन वर कामहि कालच्यापेक्षां अधिक करावें लागणार. रजिस्टरमध्ये मजुरी १ शिलिंग लिहिली जाऊन पदरांत ६ पेन्सच पडणार. वाचक हो ! हेंच आमच्या तक्रारीचें फल बरें !

वर्टनसाहेब लिहितात कीं, १९०७ मध्ये ११६८६ स्त्रियांवर काम सुस्तीनें केल्याबद्दल खटले होऊन त्यांत त्यांस दंड किंवा शिक्षा करण्यांत आलेली आहे. वर्टन साहेब पुढें लिहितात कीं, कामासंबंधानें यापेक्षां अधिक तक्रारी आणखी किती तरी अधिक प्रमाणांत असल्या पाहिजेत; परंतु त्या कोर्टापुढें येत नाहींत इतकेंच !

वर्टन साहेब एके ठिकाणीं कळवळ्यानें लिहितात One of the saddest and most depressing sights a man can behold if he have any soul at all is a 'Coolie line' in Fiji. ह्या जगामध्ये.

कोणाहि सहृदय मनुष्यास अत्यंत कष्टप्रद व विषादोत्पादक असा जर कांहीं देखावा असेल तर तो फिजीमधील 'कुली लोकांच्या चाळी' हाच होय. बर्टन साहेबांनीं आम्हां हिंदी मजुरांस "Human agricultural instruments म्हणजे 'मनुष्यरूपी शेतीचीं आऊतेंच' होत असं म्हटलें आहे व तें बरोबरच आहे. मळेवाले आमच्याशीं तशाच बुद्धीनें वागत असतात.

बर्टनसाहेब म्हणतात कीं, "या मजुरांपैकीं कित्येकांस लिहितां वाचतांहि येत असतें व ते उच्च कुलोत्पन्न व सुसंस्कृतहि असतात. दलाल लोक यांस अशा थापा देतात कीं, 'तिकडे येऊन तर पहा; थोड्याच दिवसांत तुमचें नशीव उघडेल.' ते ह्या गुळचट भुलथापांस बळी पडतात व जेव्हां ते येथें येऊन पोहोंचतात, तेव्हां त्यांस हाडांचीं काडे करून रावावें लागतें व ओव्हरसिअरांच्या बुटांच्या लाथा खाव्या लागतात. इ० इ०."

कधीं कधीं हे नीच दलाल शिक्षित लोकांस सुद्धां फसवितात हें खरें आहे. आरा जिल्ह्यांतील एका मॅट्रिक पास झालेल्या मुलास या लोकांनीं फसवून इकडे पाठविलें होतें येथें त्यास शेतावरच रावावें लागलें. जेमतेम मरतां मरतां थोडे दिवस त्यानें काम केलें. नंतर त्यानें मला एक पत्र पाठविलें. त्यांत त्यानें लिहिलें होतें, "मला वांचविण्याचा कांहीं उपाय करा; नाहीं तर मी प्राणत्याग करीन. माझ्यानें इतके परिश्रम करवत नाहीं." मीं आपल्या क्षुद्र बुद्धीप्रमाणें त्यास लिहिलें कीं, तूं आपल्या वडिलांस पत्र पाठवून इमिग्रेशन ऑफिसरवर खटला कर. जर वाप खर्चाचे पैसे भरील तर ईश्वरकृपेनें तुझी सुटका होईल. शेवटीं त्यानें त्याप्रमाणें केलें. भगीरथ प्रयत्नांनीं त्याची सुटका झाली. इकडे येतांना मी त्यास आपले वरोवर घेऊन आलों.

बर्टनसाहेबांनीं हिंदी लोकांच्या हालअपेष्टांचें आणखी पुष्कळच वर्णन केलेलें आहे. त्यांतील ४-५ गोष्टींचा मात्र येथें उल्लेख करितों.

(१) सर्व जनावरांच्या अंगावर तीं सहज ओळखतां यावीं ह्मणून तापलेल्या लोखंडानें डाग देण्यांत येतो. गाईवर देखील हा अत्याचार होतो हें सांगणें नकोच. ह्या गोष्टीचें आम्हां हिंदूस दुःख होणें साहजिक आहे.

(२) नबुआ जिल्ह्यामध्ये कांहीं स्वतंत्र हिंदी लोक मोठमोठ्या नावा वाळगून माल नदीवरून एका बोटीवर नेण्याचा धंदा १५-२० वर्षे करित होते. इ. स. १९१३ मध्ये एका गोऱ्याने तेथे दुकान उघडिले. परंतु त्या नावाच्या योगाने त्याचा माल फारसा खपेना. त्याने मॅनेजरला सांगून ह्या हिंदी लोकांच्या सर्व नावा तेथून काढून लाविल्या. विचारे हिंदी लोक रोजगार धंदा बुडाल्यामुळे लाचार होऊन गेले.

(३) मॉरिशसमध्ये आतां मुदतबंदीने मजुर पाठविण्याची मनाई करण्यांत आली आहे. परंतु त्या ठिकाणीं सुद्धां व्यवस्थापक सभेचे सभासद निवडतांना हिंदीलोकांस मत देण्याचा हक्क आहे. परंतु फिजीमध्ये असा अधिकार मुळींच नाही. फिजीमधील लोकांस व्यवस्थापक सभेचे सभासद निवडण्यास मत देण्याचा अधिकार आहे; परंतु तो सुद्धां काढून घेण्याचा तिकडील गोऱ्या लोकांची खटपट आहे. त्यांनीं असा एक कायदा करण्याचा विचार चालविला आहे कीं, इंग्रजीमध्ये एक विशिष्ट परीक्षा देणारांसच हा हक्क असावा.

(४) जे हिंदी लोक उंसाची लागवड करितात त्यांस कंपनी देईल त्या दराने माल विकावा लागतो; कारण दुसरा माल खरेदी करणाराच कोणी नाही. हिंदी मनुष्यास ऑस्ट्रेलिया किंवा न्यूझीलंड या ठिकाणीं केळी पाठविण्याची इच्छा असेल तर त्याला गोऱ्या दलालाची मध्यस्थी पाहिजेच. व्यापारांतील बहुतेक नफा हे दलालच मधल्यामध्ये खाऊन जातात.

(५) मुंबई कलकत्याहून थेट फिजीमध्ये आपल्या नावावर माल मागविणारा एकहि हिंदी व्यापारी फिजीमध्ये नाही. हे काम कांहीं युरोपियन कंपन्या करित असतात. ह्या कंपन्या लहान लहान हिंदी व्यापारी व फेरीवाले यांजकडून मत् मानेल तसा नफा उकळतात.

ह्या सर्व मुद्यांचे विशेष विवेचन करण्याची जरूरी नाही.

पुढे एके ठिकाणीं बर्टनसाहेब मजुरदार पद्धतीसंबंधाने लिहितात:—

“ ही पद्धत रानटी असून उत्तम प्रकारच्या देखरेखीने सुद्धां तिच्यांताल निर्दयता व अन्याय कमी होणे शक्य नाही. भांडवलाच्या बळावर धनाच्या राशी मिळवूं पाहणारांस ही पद्धत उपयुक्त वाटत असेल; परंतु ही पद्धत मात्र सर्वस्वी मनुष्यत्व

नष्ट करणारी भ्रष्ट व नीच आहे. मजुरांस ती हानिकार आहे व खऱ्या इंग्रज मनुष्यास ती फायदेशीर नाही. ”

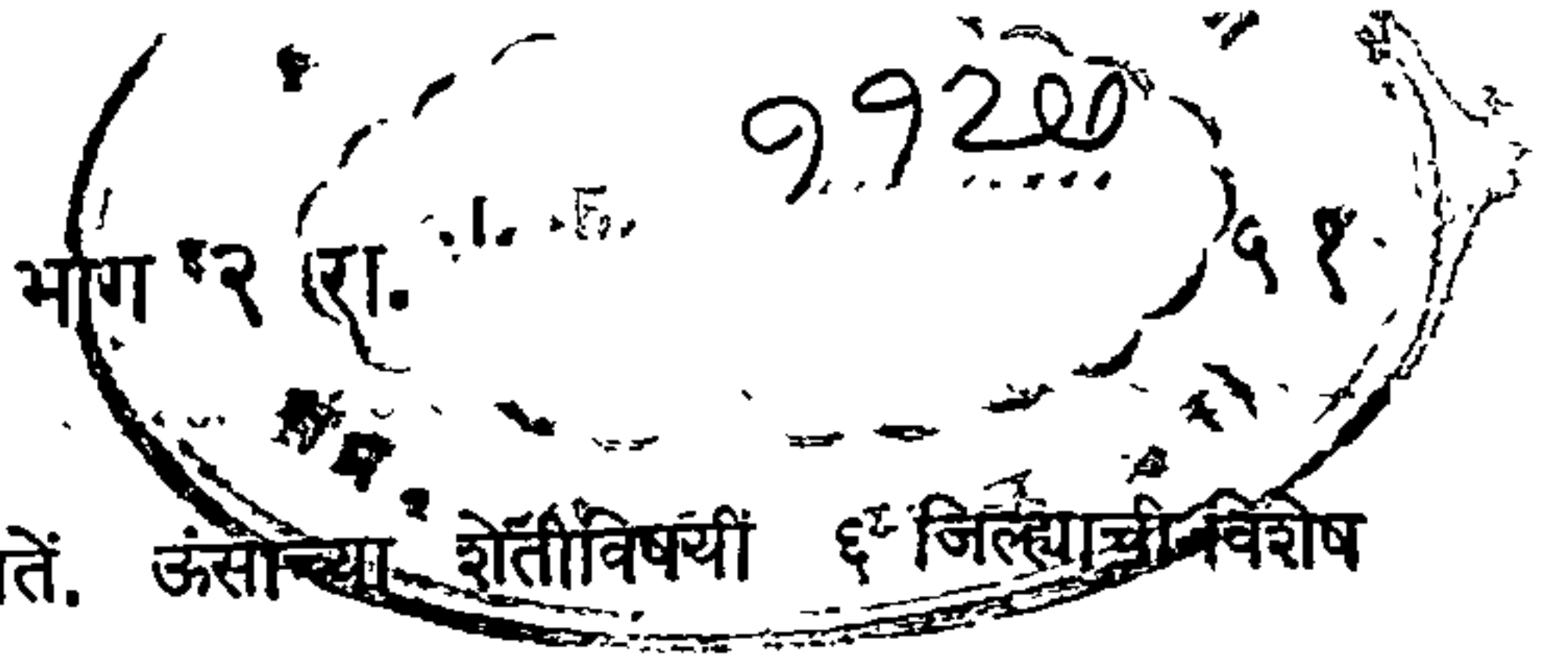
इतके कष्ट सोसूनहि स्वतंत्र भारतवासी फिजीच्या भरभराटीस कितीतरी सहाय्य करित आहेत. हिंदी लोक २० हजार एकर जमिनीवर शेती करित असून त्यांत ५५८० एकरांवर ऊंस, २००० एकरांवर केळीं, ११५८ एकरांवर मका व ९३४७ एकरांवर धान्य पिकवितात.

राज्यव्यवस्था.

फिजीद्विपसमूह ही इंग्लंडची एक वसाहत आहे. येथें इंग्लंडमधून एक गव्हर्नर नेमून येत असतो. गव्हर्नरच्या मदतीस एक व्यवस्थापक व एक कार्यकारी अशीं दोन कौंसिलें आहेत. ह्या कौन्सिलाचें अध्यक्षस्थान गव्हर्नरकडेच असते. व्यवस्थापक मंडळांत गव्हर्नरनें नेमलेले १० सरकारी अधिकारी सभासद असतात. फिजी सरदारांची सभा आपल्या तर्फे २ सभासद नेमून पाठविते व ६ सभासद सर्व साधारण लोकांतर्फे नेमण्यांत येतात. गव्हर्नर कार्यकारी सभेचें काम चीफ जस्टिस, अटर्नी जनरल, नेटिव्ह कमिशनर, इमिग्रेशन खात्याचा एजंट जनरल व रिसीव्हर जनरल यांच्या साहाय्यानें चालवितो. येथील मुख्य उत्पन्न म्हणजे बाहेरून येणाऱ्या मालावरील जकातीचें होय. इ. स. १९११ मध्ये एकंदर उत्पन्न २४०३०४ पौंड होते; त्यापैकीं १४६६२८ पौंडाचें उत्पन्न आयात मालावरील जकातीचें होते. व्यापार करुं इच्छिणाऱ्या मनुष्यास परवाना काढावा लागतो. कांहीं दुसऱ्या विशिष्ट धंदेवाईकांसहि कर द्यावा लागतो. १९११ मध्ये Building Tax Ordinance म्हणून कायदा पास होऊन प्रत्येक घरावर कर बसविण्यांत आला. फिजीच्या मूळ रहिवाशांसहि दर माणशीं प्रतिवर्षीं १० शिलिंग ते १ पौंडपर्यंत कर द्यावा लागतो. फिजीमधील जमिनीवर ह्या मूळ रहिवाशांचीच मालकी आहे. ही जमीन खंडांनें लावण्यांत येते व खंडाची रक्कम सरकार वसूल करून फिजी सरदारांस वाटून देते.

कृषि व व्यापार.

फिजीमध्ये ऊंस, केळीं व नारळ यांचेच मुख्यतः उत्पन्न आहे. फिजीची जमीन ऊंसांच्या लागवडीस विशेष अनुकूल असून नदी व समुद्र यांच्या किनाऱ्यांवर

ऊंसाचें पीक फारच बहारीचें येतें. ऊंसाच्या शेतीविषयीं ६६ जिल्ह्याची विशेष प्रसिद्धि आहे. ते येणेंप्रमाणें—

ऊंसाची लागवड किती एकरांत होते तें—

रेवा	१००००	नवुआ	६०००
वा	१४०००	राकीराकी	१२००
लतौका	१५०००	लवासा	१०५००

एकटी सी. एस्. आर कंपनी दरवर्षी ६० हजार टन गूळ तयार करिते. केळ्यांचें पिकहि फार दांडगें आहे. हें पीक तेथें शेंकडों वर्षांपासून होत आहे परंतु १८४८ मध्ये तेथें चिनी केळ्यांचें रोप तेथें नेण्यांत आले. चिनी केळी ठेंगण्या असतात व वादळानें त्यांस विशेष हानि पोहोचत नाहीं. इ. स. १९०९ ते १९११ पर्यंत केळ्यांचें ४११७२ डबे ऑस्ट्रेलियाकडे व ११७४७९ डबे न्यूझीलंडकडे पाठविण्यांत आले. याशिवाय कापूस, कॉफी, मका, तंबाखू, अंडी, तांदूळ वगैरेचेंहि उत्पन्न फिजीमध्ये होतें. दोरखंडे वगैरे तयार करण्याकरितां केतकीची लागवडहि करण्यांत आली आहे.

इमिग्रेशन खातें.

फिजीमध्ये मुदतबंदी करारानें मजुरी करणारे लोक सामान्यतः पुढील तीन वर्गा- पैकीं असतात, (१) हिंदी, (२) फिजीचे मूळ रहिवाशी (३) पोलिनिशियन लोक. पैकीं मूळ रहिवाशी कामावर लावण्यामध्ये खर्च अधिक येऊन पदरांत काम थोडे पडतें. पोलिनिशियन लोकांनीं अत्याचारास कंटाळून आतां मजुरी करणेंच सोडून दिलें आहे. राहतां राहिले हिंदी लोक. त्यांस मात्र शेंकडो अत्याचार व हालअपेष्टा सहन करून काम करावें लागत आहे. कलकत्ता व मद्रास येथें सरकारी इमिग्रेशन एजंट आहेत. हे लोक रिक्यूटर म्हणजे दलाल लोक नोकरीस ठेवीत असतात. हे रिक्यूटर लोक माझ्या भोळ्याभावज्या बांधवांस फुसलावून नेत असतात. कोणी चोब्याच्या वशांत मथुरेस फिरतो तर कोणी पंडा बनून हरिद्वाराला कपट कारस्थान रचीत असतो. कोणी खेड्यापाड्यांत जाऊन सांगतो, “ चला, मीं तुम्हांला दरमहा २२ रु. ची नोकरी लावून देतो. यांत मला कांहीं स्वार्थ साधायचा नाहीं. ही सर-

कारी नोकरीच आहे. कोणी खिशांत सोन्याचें घड्याळ व हातांत छडी घेऊन कान-पुरला शेट बनतो, कोणी डॉक्टर बनतो, कोणी शिपाई बनतो व लोकांस भुलथापा देऊन त्यांच्या अज्ञानवद्दल त्यांस चांगलीच म्हणजे हद्दपारीची शिक्षा देण्याचा प्रयत्न करितो ! तात्पर्यार्थ हाच की पौराणिक कालच्या राक्षसांप्रमाणें नामरूपें घेऊन फिरणारे हे रिक्यूटर लोकच माझ्या देशवांधवांचा गळा कापीत असतात. Capital पत्राचे एका संपादकीय लेखांत पुढील वाक्य आलें आहे;—

“ In no country in the world would this state of matters be tolerated for a moment and we think the position serious. ”

(जगांतील कोणत्याहि देशांत अशी स्थिति क्षणभरसुद्धां चालूं देण्यांत येणार नाहीं आणि आम्हांस असें वाटतें कीं, ह्या स्थितीचा अनुपेक्ष्य व गंभीरवृत्तीनें विचारकरणें अवश्य आहे.)

त्याचप्रमाणें ते संपादक पुढें म्हणतात—“ ज्यांस मजूर म्हणजे आपणास लुटालूट करण्याची सरसहा परवानगी असलेलें एक क्षेत्र असें वाटतें व जे त्यांस फसविण्याच्या कामीं कोणत्याहि कल्पनागम्य मार्गाचें अवलंबन करावयास मुळांच मार्गें पुढें पाहत नाहींत असे कित्ती तरी रिक्यूटर-दलाल काम करीत आहेत. हे दलाल लोक पहावें तिकडे मजूर लोकांस पकडीत व लुबाडीत असतात व दरमाणशीं २१० रु. पर्यंत किंमत घेऊन त्यांस विकीत असतात. परंतु या रकमेपैकीं त्या मजुरास एक फुटकी कवडी सुद्धां मिळत नाहीं. ही बदमाशी, हा मनुष्यांचा क्रयविक्रय सर्वत्र सह्य मानला जातो व जबाबदार सरकारहि तिकडे लक्ष्य देत नाहीं. ”

वरील सर्व गोष्टी अगदीं खऱ्या आहेत, पण ऐकतो कोण?

कमिशनची नेमणूक.

इ. स. १९१३ मध्ये हिंदुस्थान सरकारनें एक कमिशन नेमलें. त्यामध्ये श्री. मॅकलिन व श्री शेठचिमणलाल ह्यांची नेमणूक केली होती. जेव्हां कमिशन फिजीमध्ये चौकशीला येणार असें आम्हांस समजलें तेव्हां सर्वास फार आनंद

झाला. हे लोक सप्टेंबरमध्ये इकडे येऊन पोहोचले. या कमिशनवर टीका करण्याचा माझा उद्देश नसला तरी त्यासंबंधाने येथे दोन शब्द मी लिहू इच्छितो. मळेवाल्यांस ही गोष्ट समजतांच त्यांनीं आम्हां लोकांस आधीं पासूनच धमकावण्यास सुरुवात केली. ते आम्हां हिंदी लोकांस सांगू लागले, “ पहा तुमच्याविषयी चौकशी करण्याकरितां कमिशन येत आहे. तुम्हीं आमच्याविरुद्ध एक शब्द तर काढा खरा, मग तुमची शंभर वर्षे भरली म्हणून समजा! कमिशन २-४ दिवसांत निघून जाईल पण तुम्हांस आमच्या हातांखालीं ५ वर्षे काढावीं लागणार आहेत याद राखून ठेवा, तोंडांतून आवाक्षर बाहेर काढाल तर वत्तिशी पाडून टाकूं.” अशा रीतीनें भीति घातल्यावर लोक कमिशनपुढें काय सांगणार तें उघड दिसतेंच आहे. कमिशनचे सभासद लतौका येथे आल्यावर मी **मॅकलन** दौन्यावर गेले परंतु **शेठ चिमणलाल** प्रकृति जरा बरी नसल्यामुळे तेथेंच हॉटेलमध्ये राहिले. एक दिवस असें झालें कीं, एका गोऱ्या ओव्हरसिअरनें एका हिंदी मजुरास तो अर्धमेला होईपर्यंत ठोंशानीं मारलें. त्याच्या मुखांतून रक्त वाहूं लागलें व त्याचे दांतहि पडले. त्यानें ते पडलेले दांत तसेच हातांत घेतले व तो थेट **शेठ चिमणलाल** यांच्यापुढें हजर झाला. **शेठ चिमणलाल**नीं त्यांस एक चिठी देऊन ठाण्यावर जाण्यास सांगितलें. तो ठाण्यावर जात असतां वाटेंत ओव्हरसिअरनें त्यास गांठून धमकी दिली कीं, “ धीर धर, चार दिवसांनीं चिमणलाल निघून जाईल. चिमणलाल काय तुझा बाप लागतो होय ? पांच वर्षेपर्यंत मीं तुझा बाप आहे. मीं तुझी सर्व मस्ती जिरवतो.” विचारा मजुर ह्या धमकीस भिऊन मुकाट्यानं परत फिरला.

ज्या ज्या इष्टेटींवर कमिशनची बैठक झाली त्या त्या ठिकाणीं मळेवाल्यांच्या समक्षच साक्षी घेण्यांत आल्या. अत्याचारी लोकांसमक्ष त्यांच्या विरुद्ध साक्षी देणें फार कठीण काम आहे. त्यांतूनहि आणखी ४-५ वर्षे त्याच लोकांच्या हातांखालीं काढावयाचीं असल्यामुळे तर हे धाडस जवळ जवळ अशक्यच होतें. कमिशन नोकामोदो येथील वाइनी वकासी नांवाच्या मळ्यावरहि गेले होते. ह्याच मळ्यामध्ये वाचकांच्या पूर्वपरिचयाची कुंती कामावर होती. परंतु दुर्दैवानें तिच्या-विषयीं कमिशननें कांहींच चौकशी केली नाहीं.

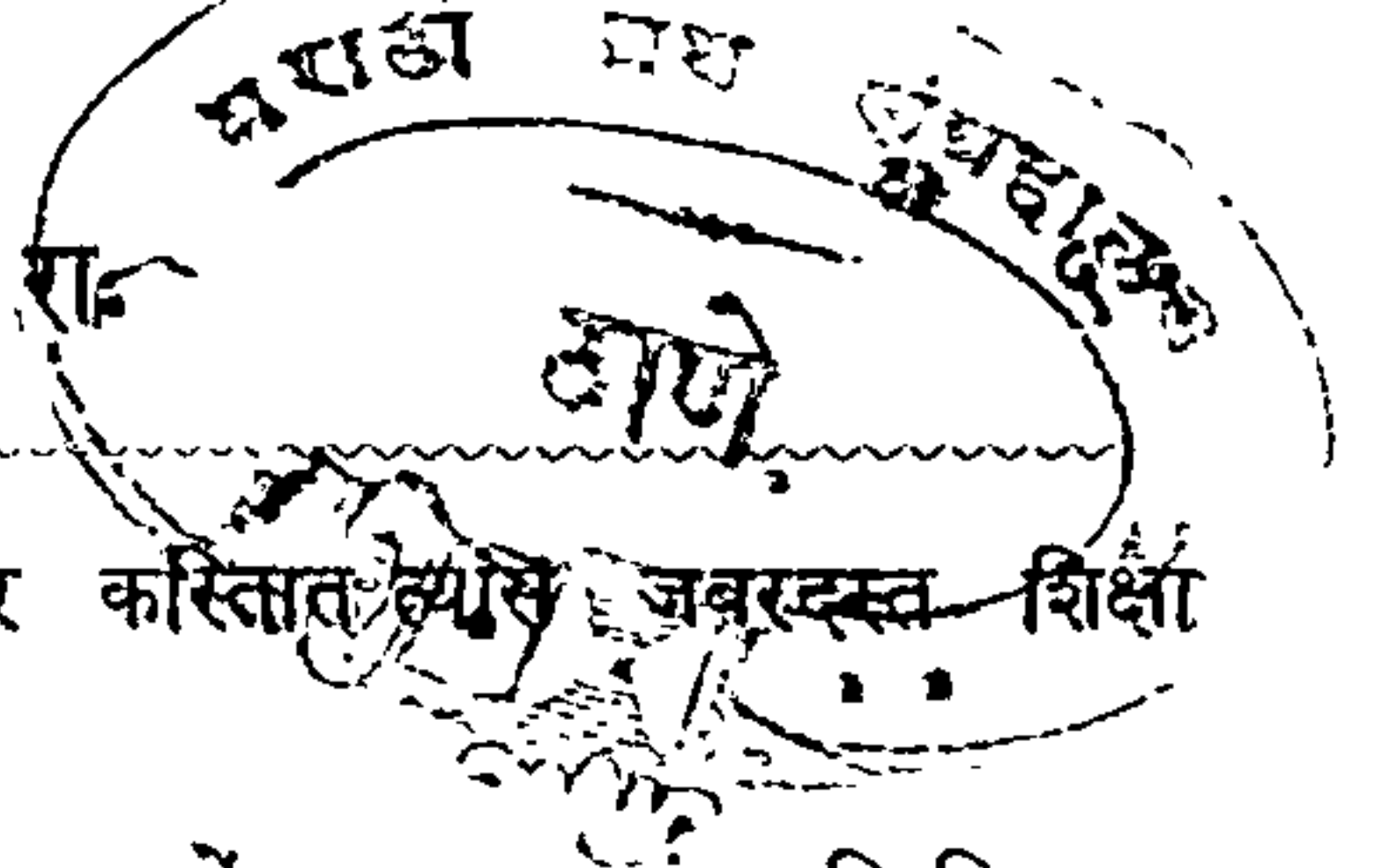
आह्मीं श्री. **चिमणलाल** यांस पत्रद्वारें एक विनंति केली होती. यामध्यें आमच्या हाल आपेष्टांचें वर्णन करून त्या सुधारण्याविषयीं प्रार्थना केली होती.

त्यां पत्राचा सारांश येणेंप्रमाणें:—“सर्व ओव्हरसिअर लोक विवाहित असले पाहिजेत. त्यांस हिंदी भाषेची थोडीबहुत तरी ओळख असावी; म्हणजे त्यायोगें त्यांस आमच्या सुखदुःखाची थोडीबहुत तरी कल्पना येऊं शकेल. प्रायः कुली इन्स्पेक्टर हे ओव्हरसिअर व इतर बडे लोक यांच्या घरीं मेजवान्या झोडीत राहतात. स्वतः मळ्यांवर जाऊन आमच्या दुःखाची व तक्रारींची चौकशी करणें व त्या दूर करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. पूर्वी ओव्हरसिअरचें काम केलेल्या लोकांस कुली इन्स्पेक्टर नेमूं नये. कारण ओव्हरसिअरचे काम करणाऱ्या मनुष्याच्या हृदयांत दयेचा लवलेशसुद्धां उरत नसतो. कुली इन्स्पेक्टर सुद्धां विवाहित असावेत. ह्या लोकांस हिंदी भाषा बोलतां येणें व समजणें अगदीं अवश्य आहे. प्रत्येक महिन्यास त्यांनीं सर्व इष्टेटींवर जाऊन रिपोर्ट केला पाहिजे. जे. हिंदी लोक येथें मृत झालेले आहेत त्यांत त्यांची मिळकत सरकार जमा झालेली आहे; सरकारानें तिचा व्यय कोणत्या कामाकडे केला, असा आमचा प्रश्न आहे? या पैशांतून येथील हिंदी लोकांस, आपल्या मुलांबाळांस शिक्षण देतां येईल अशा एक दोन शाळा स्थापन करणें हें सरकारचें कर्तव्य नाहीं काय?”

मि. बर्टनसाहेब हे आपल्या Fiji of To-day या पुस्तकाच्या २४३ वें पृष्ठावर लिहितात, “हिंदी लोकांनीं लिहावाचावयास शिकावें हें कंपन्यांस आवडत नाहीं.” असें कां? हिंदी लोक अनेक कालपर्यंत असेच अशिक्षित व गुलाम राहतील असें कंपनीस वाटतें काय?

तरुणपणीं कंपनीच्या नेकरींत रावणाऱ्या मनुष्यास म्हातारपणीं कोणीहि त्याची काळजी घेणारा उरत नाहीं. तो विचारा तेथें भुकेनें मरतो, अशा लोकांस हिंदु-स्थानांत परत पांचविणें हें कुलीएजंटचें कर्तव्य आहे. या कामीं येणारा खर्च सरकारनें, वारसहीन मृत हिंदी लोकांच्या जप्त केलेल्या उत्पन्नांतून करावा. हिंदी लोकांस येथें मिळणारी मजुरी फार थोडी आहे. तशांत खाद्यपदार्थांवर सरकारचा करहि जबरदस्त असतो; उदाहरणार्थ—डाळीवर दर टनीं ४५ रु. जकात आहे. यामुळे सध्यां मिळणाऱ्या वेतनांत खर्च भागणें शक्य नाहीं. येथें पिठी १ शिलिंगला ६ रत्तल, तांदुळ ४ रत्तल व डाळ ४ रत्तल अशा प्रकारचे इकडे दर आहेत.

जे गोरे लोक हिंदी स्त्रियांवर बलात्कार करितात त्यास जबरदस्त शिक्षा देण्यांत याव्या.

मुकादम हे खुद्द कुली एजंटानें नेमावे व त्यानें स्वतःच त्यांस निरनिराळ्या इष्टेटींवर पाठवावें. मुकादमांचा संबंध थेट कुली एजंटशीं असावा, ओव्हरसिअर लोकांस लालूच दाखवून सुंदर स्त्रिया घेऊन येण्यास सांगतात व त्याप्रमाणें ते न वागल्यास त्यांस कामावरून दूर करण्यांत येतें. मुकादम लोकांस त्यांचें खरें कर्तव्य नीट समजावून दिलें पाहिजे. कुली एजंटानेंहि ह्या मुकादमांच्या कामावर कडक नजर ठेविला पाहिजे.

‘फिजी ऑफ टुडे’ पुस्तकांत २१० व्या पानावर मि. बर्टनसाहेब लिहितात, “एका ओव्हरसिअरनें आपल्या हाताखालील मुकादमास एक सुंदर स्त्री घेऊन येण्यास सांगितलें तो मुकादम चांगलें लिहितां वाचतां येणारा व हुशार होता; त्यानें त्याच्या सांगण्याप्रमाणें करण्याचें नाकारिलें. यामुळें ओव्हरसिअरनें त्यास खूब हाणमार केली; इतकेंच नव्हे तर त्यावरच उलट फिर्यादहि केली. विचान्या मुकादमास ६ महिन्याची कैद झाली. कमिशनरीनें ह्या बदल गव्हर्नरकडे अर्ज केला तेव्हां कोठें त्याची सुटका झाली व त्या नीच ओव्हरसिअरला कामावरून कर्मी करण्यांत आलें.”

ज्या इष्टेटींवर १५ पेक्षां अधिक अर्भकें असतील त्या ठिकाणीं एक दाई-नर्स ठेवण्यांत येते. तिनें स्त्रिया कामावर गेल्यावर त्यांच्यामार्गे मुलांची काळजी घ्यावयाची. ह्या दाई हिंदी लोकांच्या विचारानें व त्यांच्या विश्वासास पात्र अशा नेमण्यांत याव्या. कितीतरी नीच दाया कुंठिणीचें काम करित असतात.

जमिनी संबंधानेंहि आम्हांस फार कष्ट सहन करावे लागतात. तेथील जंगली लोकांपासून जमीन मिळविण्यास आम्हांस फारच यातायात पडते. व तितकेंहि करून सरकारास मर्जीस आलें तर बरें; नाहीं तर सर्व मेहनत व खर्च व्यर्थ जातात. दिवसेंदिवस आमच्या संबंधानें कायदे फार कडक होत आहेत. गोच्या मनुष्यास त्याच्या मर्जीस येईल तितकी जमीन सहज मिळूं शकते. त्यांस २ ते ३ शिलिंग विघा इतक्या किंमतीस सुद्धां जमीन खरेदी करावयास सांपडते. ज्यांच्या खाजगी मालकीची हजारों एकर जमीन आहे व ज्यांस हिंदी लोकांस जमिनी

मिळणें मुळांच आवडत नाहीं, अशा लोकांकडेच कायदे करण्याचें काम आहे. हिंदी लोकांनीं जंगल कापून जमीन साफसूफ केली म्हणजे ती त्यांच्याकडून हिरावून घेण्यांत येते. गेलीं चारचार पांचपांच वर्षे ज्यांच्या वाहिवाटीस सरकारी जमीन आहे, अशा लोकांस सुद्धां 'सरकारास जरूर लागेल तेव्हां ६ महिने आगाऊ सूचना देऊन जमिनी काडून घेण्यांत येतील' असें कळविण्यांत आलें आहे.

आमच्या दुर्दैवानें शेठ चिमणलाल आजारी पडले व जंगली आणि ज्या ठिकाणीं गोरे लोक हिंदी लोकांचा विशेषच छळ करितात, अशा जिल्ह्यांत कमिशनची एकहि बैठक झाली नाहीं.

दवेऊलेवू जिल्ह्यांतील रेवा येथें जंगली लोकांची एक शाळा आहे. ती पाहण्याकरितां शेठ चिमणलाल हे गव्हर्नरबरोबर गेले होते. तेथील एका जंगली जमीनदारानें शेठ चिमणलाल यांच्याशीं शेक हँड करितांना आपल्या भाषेंत विचारलें, "आपल्या देशांतील स्त्रिया इकडे मजुरी करितां येतात व मग त्यांच्यावर तऱ्हेतऱ्हेचे जुलूम करण्यांत येतात हें आपणास माहीत नाहीं काय ? या स्त्रियांना पाहून आपल्या नेत्रांतून अश्रु निघत नाहींत काय ?" दुःखाची गोष्ट ही कीं, शेठ चिमणलालजीस फिजी भाषा समजत नाहीं. मीं तेथेंच मार्गे उभा होतो. व हा प्रश्न चिमणलालजींस समजावून देण्याकरितां कोणी तरी दुभाषी मिळेल तर पाहत होतो; ते काय उत्तर देतात तें पहावयाचें होतें. परंतु दुर्दैवानें तसा दुभाषी मिळाला नाहीं. जर मिळाला असता तर या प्रश्नास कोणत्याहि सहृदय हिंदी मनुष्यानें मान खालीं घालून अश्रु गाळणें हेंच उत्तर दिलें असतें.

भाग ३ रा.

माझी कर्मकहाणी पुढें चालू.

फिजीला मीं पोहोचल्यापर्यंतची हकीगत मागे दिली आहेच. मला नौसूरी नांवाच्या इष्टेटीवर पाठविण्यात आले. तेथे ओव्हरसिअरनें मला १२ फूट लांब व ८ फूट रुंदीची एक खोली दिली. त्यामध्ये मला एक मुसलमान व एक चांभार यांच्या संगतींत राहिले पाहिजे होते. मीं ओव्हरसिअरकडे त्या लोकांच्या सहवासांत राहणे मला आवडत नाही म्हणून तक्रार केली. त्यावर ओव्हरसिअर मला वसकून ओरडून म्हणाला, ” जाओ हम नहीं जानटा, रहना होगा, ” त्यावर मीं त्या दोघा साथीदारांस दुसरी एखादी कोठडी पाहण्याविषयीं विनंति केली. कसेबसें करीत एक रात्री पुरते ते दुसरीकडे जावयास सिद्ध झाले. प्रातः आम्हां तिघांस मिळून एक लोखंडी भांडें देण्यांत आले. त्या भांड्याचें वर्णन करणें माझ्या शक्तिबाहेरचें काम आहे. तें काळें भांडें जणू काय ह्या मजूरपद्धतीचा मूर्तिमंत काळीमाच होता. सुमारे दोन तासपर्यंत तें घांसल्यानंतर जरासें स्वच्छ झालें आणि मीं तें चुलीवर चढविलें. मीं तांदूळहि आधणांत ओतले होते; इतक्यांत तो मुसलमान व चांभार ओव्हरसिअरला बरोबर घेऊन तेथें आले. त्यांनीं त्याजकडे तक्रार केली कीं हा आम्हांस भांडें देत नाही. ओव्हरसिअरनें मला फर्माविलें कीं, ‘भांडें आधीं त्यांस दे व मग तूं जेवण कर.’ मला तें भांडें त्यांस देणें भाग पडलें. नंतर मीं एका स्वतंत्र हिंदी मनुष्याकडे जाऊन एक भांडें आणलें व त्यावर आपलें काम भागवूं लागलों. पहिलें ६ महिने जें सामान मला एक आठवड्याकरितां मिळत असे, तें मीं ४ दिवसांतच खावून संपवीत असे. बाकीचे तीन दिवस स्वतंत्र हिंदी लोकांकडून मागून सवरून आणीत असे. क्षुधादेवीशीं माझ्या ह्या सतत चालणाऱ्या झगड्यांत जर कधीं कधीं तिचा थोडाफार पराभव मीं करूं शकलों तर ही सिद्धासामुग्री साडेचार किंवा पांच दिवस पुरूं शके. वाचकहो ! एक दिवस मीं आपल्या मॅनेजरकडे तक्रार केली

की, मला शिधा हळीं हून अधिक मिळावा. मॅनेजर म्हणाला, “बेल्, तुम आदमी हाय की घेरां? मी उत्तर दिलें, “मी पूर्वी मनुष्यच होतो; पण ह्या कुदळीनें मात्र मला घोडा बनविलें आहे. ह्या कुदळीनेच माझ्या क्षुधादेवीला अद्यापर्यंत जगविलें आहे.” मॅनेजर हांसून म्हणाले, “ठीक आहे. चिठी घेऊन जा.” मी शिधासामुग्री पुरविणाऱ्या दुकानांत चिठी घेऊन गेलों. २ रत्तल कच्चे तांदूळ मिळाले. मी ते मॅनेजरकडे घेऊन आलों. त्यांनीं आपल्या समोर भात शिजविण्यास मला सांगितलें. मी त्याप्रमाणें केलें. त्यांतील ३ अन्न त्यांच्यासमोर खाऊन झाल्यावर साहेब आश्चर्यचकित झाले. मला कायद्यापेक्षां एक शेर तांदूळ अधिक मिळूं लागले. चौथ्याच आठवड्यांत एक मनुष्य मॅनेजरकडे जाऊन विनंति करूं लागला कीं, मला पण हळींचा शिधा पुरत नाही. तरी मला पण अधिक शिधा मिळावा; त्या तारामलला अधिक मिळूं लागला आहे. मॅनेजरनीं सांगितलें कीं, कायद्याप्रमाणेंच सर्वास देण्यांत येईल. त्या दिवसापासून माझा अधिक मिळणारा शिधा बंद झाला. त्या दिवसापासून माझ्या क्षुधादेवीचा असह्य जाच पुन्हां सुरू झाला.

मलाहि प्रथम भर काम देण्यांत आलें होतें. परंतु तें इतकें भारी होतें कीं, माझ्याकडून तें पुरें होणें शक्यच नसे. ओव्हरसिअर मला पुष्कळ धाक घाली. केव्हांहि माझे काम बघावयास आला कीं, मला दोन चार थापडी मिळावयाच्याच! एकदां माझ्या मनांत आलें कीं, कैदेत जाण्याचा प्रसंग आला तरी सुद्धां हरकत नाही; पण ह्या नीच ओव्हरसिअरला चांगलाच हात दाखवावा! एक दिवस ओव्हरसिअरसाहेब कोट पाटलोन चढवून व डोक्यावर हॅट ठेवून झुकत झुकत माझ्याकडे येऊं लागले. जवळ येतांच प्रथम त्यांनीं मला एक ठोंसा लगावला. गोरे लोक ठोंसे मारण्याच्या कामांत फार प्रवीण असतात. मी चूप राहिलों. साहेबानीं लगेच दुसरा ठोंसा अधिकच जोरानें लगावला. यावेळीं मात्र मला क्रोध आला. मी हातांतील कुदळ बाजूस ठेवून दिली व एकदम ओव्हरसिअरच्या पायांत घुसून त्यास धाडकनू जमिनीवर आदळलें. जमिनीवर पडतांच मी दोन्ही पाय त्याचे छातीवर ठेवून मारण्यास सुरवात केली. मी एकामागून एक गुद्दे लगावले कीं, त्याचे दोन दांत पडले, मुखांतून रक्त वाहूं लागलें व कपाळासहि चांगलीच खोक पडली. वाचकहो! हें काम करण्यांत मी मोठीशी वीरता दर्शविली असें

नाहीं. मला फार भीति वाटत होती कीं, एकदां हा उठून बसल्यावर तो माझा चांगलाच समाचार घेईल. शिवाय त्यानें मला मारणें होई कांहीं विशेष पुरुषार्थ नव्हे; कारण न्यायमंदिरांत तो निर्दोषी म्हणून ठरावयाचाच. या भीतीनें तर माझे अवसान चौपट वाढलें. त्याला इतके ठोसे मारले कीं, तो अगदीं हतवारीय होऊन खालीं पडल्यावर म्हणाला,—“ दॅट बुइल डू पुरे ! पुरे ! ” मला त्या वेळीं इंग्रजी मुळीं समजत नव्हतें. मीं त्याचा असा अर्थ केला कीं, अजून नहि त्याची मगुरी गेली नाहीं. मग काय, पुन्हां उजव्या हातानें ठोसे लगावण्याचें काम कसून सुरू केलें. या वेळीं ओव्हरसिअर हात हालवून म्हणाला, “ Boy ! No ” नो—ह्या शब्दावरून मीं त्याचा उद्देश समजलों व त्यास सोडून दिलें. नंतर मीं त्यास म्हणालों, “ याद राखून ठेव; फिर्याद करायला जाशील तर ठारच करीन ! ” त्याला थोडेंसे हिंदी समजेहि. त्यानें मला सांगितलें. कीं, तूं ही गोष्ट कोणास कळवूं नको. मीं त्याच्या सांगण्याचा अभिप्राय समजलों. यांत खरा मुद्दा हा होता कीं, एका कुलीन गोन्यास मारल्याचें वर्तमान कंपनीच्या अधिकाऱ्यांस समजलें, तर ते त्यांस तत्काल कामावरून काढून टाकतील. त्यांचें म्हणणें असें कीं १०० लोकांकडून काम करून घेणाऱ्या मनुष्यास जर एकेकटाच कुली ठोक देऊं लागला तर तो मनुष्य नोकरीस नालायक असला पाहिजे. मीं हि त्यास मान हालवून ह्या गोष्टीचा परिस्फोट कोणाशींहि करणार नाहीं म्हणून कळविलें. यानंतर ओव्हरसिअर मला इंग्रजींत सांगूं लागला कीं ‘ आजपासून आपण दोस्त—Friend झालों बरे ! ’ जरी मला त्याची भाषा समजत नव्हती, तरी त्याचे हावभाव, मुद्रा व बोलण्याची ढब यांवरून त्याच्या बोलण्याचा मतलब मला बरोबर समजला. शिवाय त्यास येत असलेल्या दोनचार मोडक्या हिंदी शब्दांवरूनहि मला चांगलाच अर्थबोध होत होता. नंतर त्यानें आपल्या जवळचे कांहीं पैसे देऊन नारळ आणवले व त्यांतील एक माझ्या हातांत देऊन तो फोडून त्यांतील पाणी पिण्याविषयीं त्यानें मला सांगितलें व एक आपल्या हातांत ठेविला. पाणी पितांना साहेब झणाला, ‘ Good Luck ! ’ मला या उद्गाराचा अर्थ समजला नाहीं; परंतु त्याच्या मुखाकडे पाहून हंसू मात्र आलें. मीं म्हटलें ‘ आतां तरी साहेबांस गुडलक कसें असतें तें समजलें ना ? ’

इस्टेटीवरील डॉक्टरीपरीक्षा

व

भरकामापासून माझी सुटका.

एकदां एक डॉक्टर तपासणी करण्याकरितां आले. मीं विचार केला कीं, जर ह्यानें मला ' भरकाम ' नेमून दिलें तर कामा खालीच आपल्याला मरावें लागणार. कित्येकशें मजूर डॉक्टरनां घेऊन उभे होते व डॉक्टर आपलें स्टेथोस्कोप वरून एकेकाची तपासणी करीत होते. माझी पाळी येण्यास थोडाच अवकाश होता; मीं लगेच एक फर्लांगभर दूर जाऊन तेथून पळतच परत फिरलों. त्यांच्या सभोंवती लोकांची दाटी फार असल्यामुळे डॉक्टरनें मला पळतांना पाहिलें नव्हतें. माझे नांव पुकारलें जातांच मीं डॉक्टर पुढें हजर झालों. धांवपळीमुळे माझे हृदय धडाडत होतें. स्टेथोस्कोप छातीस लावतांच डॉक्टर म्हणाले, " तुला कांहीं आजार जडला आहे काय ? " मी म्हणालों, " इतके दिवस माझा आजार थांबलेला होता; त्यामुळे अंगांत बरीच तरतरी होती; पण आतां दम्यानें पुन्हां उचल खाल्ली आहे. डॉक्टरला हें बोलणें खरें वाटलें व त्यानीं मला अर्धें काम लिहून दिलें.

याप्रमाणें मला खोटें बोलणें भाग पडलें. मीं इतकी धूर्तता दाखविली नसती तर डॉक्टरनीं मला ' भर काम ' नेमून दिलें असतें. मग मला कामाखालीच मरावें लागलें असतें. तुझांत भुकेनें मरावें लागलें असतें; शिवाय ओव्हरसिअरांचा मार येतां जातां खावा लागतां तो निराळाच ! असो, मर्त्य लोकींच्या ह्या यमदुताच्या हातांतून तर मीं आपला बचाव करून घेतलाच; आतां या खोटें बोलण्याबद्दल परलोकीं यमरावाकडून कसलीहि का शिक्षा मिळेना, मीं ती मोठ्या आनंदानें सहन करीन. मीं रोज अर्धें काम करीत होतो व सहा पेन्स मजुरी मिळवीत होतो. ह्या पांच वर्षांत मला ज्या हाल अपेष्टा सहन कराव्या लागल्या त्या एक माझ्या मलाच ठाऊक. पाच वर्षांनंतर जेव्हा मीं स्वतंत्र झालों. तेव्हां कंपनीनें १५ शिलिंग माझ्यावर बाकी काढली. वाचकहो ! पहा तर खरें ! पांच वर्षे जिवापाड रावून व भुकेनें मरून मीं मिळविलें तें हेंच. केवळ माझीच नव्हे तर माझ्या शेंकडों बांधवांचीहि हीच स्थिति !

स्वतंत्र झाल्यावर मी थोड्या पौडांचे कर्जे काढून काहीं जमीन खरेदी केली व ऊंसांची शेती करू लागलो जेव्हा शेतीमध्ये थोडासा फायदा होऊ लागला. तेव्हा मी विचार केला की आतां घरी पत्र लिहावे हे बरे. मी आजपर्यंत घरी पत्र पाठविले नव्हते; कारण, मला असे वाटते की, जर माझ्या ह्या अवस्थेचा घरच्या मंडळीस यथार्थ कल्पना येईल तर ती भीतीने घाबरूनच जाईल. फिजीमध्ये येऊन ८ वर्षे झाल्यानंतर कलकत्यास कारकुनी करणाऱ्या आपल्या भावास मी एक पत्र पाठविले. या पत्रामध्ये मी आपल्या एकंदर हालअपेष्टांचे साद्यंत वर्णन केले होते.

मी आपल्या मनांत मांडे खात होतो की, आपल्या भावाचा पत्ता लागल्यामुळे वडील वंधूस फार आनंद होईल. पत्र पाठवून १॥ महिना झाल्यावर मी उत्तराची उत्कंठेने मार्ग प्रतीक्षा करू लागलो. शेवटी कलकत्याहून माझ्या नावे एक पत्र आले. ते उघडून वाचण्याविषयी मी फारच अधीर झालो होतो. पत्र फोडून मी वाचू लागलो, “तुमच्या हाल अपेष्टांचे वर्णन वाचून तुमच्या भावाच्या हृदयांत जोराचा धक्का बसून त्यास भयंकर ताप भरला. दोन तीन दिवस सारखा ताप वाढत होता व शेवटी तिसऱ्या दिवशी त्याचा अकस्मात देहांत झाला.” ह्या दुःखद वार्तेने माझे हृदय विदीर्ण झाले, बालपणाच्या गोष्टी एकामागून एक आठवू लागल्या. जेव्हा जेव्हा मला ह्या एकंदर दुःखपरंपरेचे स्मरण होते तेव्हा तेव्हा ह्या सर्वांच्या मुळाशी असलेल्या त्या नीच रिव्यूटरची मूर्ति माझ्या अंतःश्रुंभुंठे उभी राहते व मुखांतून सहजच उद्गार निघतात, “हाय ! परमात्मन ! ही मुजूरपद्धति केव्हा नष्ट होणार ? ह्या अति वदमाप रिव्यूटरांच्या तावडींतून माझ्या देशबंधूंचा बचाव कसा होणार ?”

इकडे माझी कांहींच वार्ता न समजल्यामुळे माझ्या आईसहि फार चिंता लागली. लोक सांगतात की, एकदां एक साधुवेषांतील तरुण माझ्या गांवीं आला. असे म्हणतात की, त्याचे माझ्या चेहेऱ्याशी थोडेवहुत साम्य होतें. आईला ही वार्ता समजतांच ती एकदम त्या साधूकडे धांवत गेली व त्याचा हात धरून म्हणू लागली, “बाळ, तू असा वैरागी कां झालास ? आतां तरी आपल्या ह्या हत-भागी आईवर दया कर आणि जटाजूट काढून टाकून मुकाट्याने घरी चल”

तो साधू म्हणू लागला, " माईजी, मीं क्षत्रिय आहे. " परंतु माझ्या विचारांनीं आईचें चित्त इतकें भ्रांत झालें होतें कीं. तिचा त्या बोलण्यांवर विश्वासच वसेना. शेवटीं निरुपाय होऊन तो साधू गावांतून पळून गेला.

सुमारे दोन वर्षे परिश्रम केल्यावर मला जंगली लोकांची भाषा-चांगल्या रीतीनें बोलतां येऊं लागली व समजूं लागली. एका वर्षांतच मीं लोहाराचें काम शिकलों. नंतर पुष्कळ दिवसांच्या प्रयत्नांनीं तांबट कामहि शिकलों. शेतकामावरील हिंदी मजुरांचीं चित्रें घेतां यात्रीं म्हणून मीं फोटोग्राफीचाहि अभ्यास केला. गोरे लोक हिंदी स्त्रिया व पुरुष यांस हाणमार करीत असल्याचे किती तरी फोटो मी गुप्त रीतीनें घेतले होते. माझा विचार हीं चित्रें अल्हावादच्या सरस्वती मासिकांत प्रसिद्ध कराव-याचीं असा होता. परंतु एक दिवस मीं सूबा शहरां गेलों असतां अपरिचित मनुष्य माझ्या नांवाची वनावट चिठी दाखवून ते सर्व फोटो घेऊन गेला. घरीं येऊन पत्र पाहतों तर त्यांतील हस्ताक्षराचें माझ्या हस्ताक्षराशीं बरेंच साम्य होतें. यास्तव त्याचा हा कपटप्रयोग सिद्धिस गेला. त्याच्यावर खटला अशी करावा फार इच्छा होती; परंतु त्या मनुष्याचा कोठें पत्ता लागेना व मलाहि हिंदुस्थानांत निघ-ण्याची घाई होती. फोटो अशा रीतीनें नाहींसे झाल्यावर दोन दिवसांनीं सरकारी शिपायानें हुकूम दिला कीं, कंपनी व मळेवाले यांच्या मजुरांचे फोटो काढून घेऊं नयेत. हुकूम न मानल्यास खटला करून शिक्षा करण्यांत येईल.

मी स्वतंत्र झाल्यावर शेती करूं लागलों होतो म्हणून वर सांगितलें आहेच. १९१० मध्यें माझे उंसाचें पीक अगदीं तयार झालें असतां एक भयंकर तुफानानें त्याचा सर्वस्व नाश झाला. त्यानंतर मीं पुन्हा कर्ज काढून कामास सुखात केली परमेश्वर कृपेनें पुन्हां थोडाबहुत नफा पदरांत पडूं लागला.

प्रायः मीं आपलें काम नोकरांवर संपवून निरनिराळ्या मळ्यांवर फिरून तेथील हिंदी वांधवांची स्थिति अवलोकन करीत असें व त्यांस सल्ला मसलत देत असें. फिजीमधील किती तरी मळे मी स्वतः फिरून तेथील हकीकत ब्रिटिश इंडियन असोसिएशनला कळवित असें. ही सभा फिजीमधील हिंदी लोकांच्या हितसंरक्ष-णार्थ यथाशक्ति झटत असते. सभेचा पत्र व्यवहार मीं हिंदीमध्ये चालवित असें.

किती तरी गोरे मळेवाले माझ्यावर फार नाराज असत. किती तरी मळ्यांवर मला पाऊल ठेवण्याचीहि मनाई झालेली होती. ज्या ज्या ठिकाणी मी आपल्या देशबांधवांस भेटावयास जाई त्या त्या ठिकाणाहून मला घालवून देण्यासाठी यथा शक्ति प्रयत्न करण्यांत येई. एकदां मी फिरतां फिरतां एका मळ्यावर गेलों. मळ्यांत जाण्याची मला मनाईच असल्यामुळे मी बाहेरच रस्त्यावर बसून मोठ-मोठ्यानें भजन करूं लागलों. माझे भजन ऐकतांच किती तरी लोक मळ्यांतून बाहेर येऊन माझ्या भोंवती जमले. मी भजन बंद करून त्यांच्याशीं सुखदुःखाच्या चार गोष्टी वोलूं लागलों. बोलतां बोलतां माझी दृष्टि एका मुसलमान तरुणीवर गेली. तिच्या मुखावर ती आतांच पुष्कळ रडली असावी असे स्पष्ट दिसत होते. तिची लहानगी मुलगी तिच्या पुढ्यांत उभी होती. मी तिला विचारलें, “ तूं कसल्या दुःखांत आहेस ? ” हा प्रश्न ऐकतांच ती अश्रू ढाळूं लागली व रडत रडत तिनें आपली कहाणी मला सांगितली. ती म्हणाली, “ माझे नांव ललिया व माझ्या पतीचे नांव इस्माइल. कांहीं वर्षांपूर्वी आपल्या पतीबरोबर मी कान-पुरला राहत होत्ये. स्टेशनवर ओझीं वाहण्याचें काम ते करीत व त्यावर रोज मिळणाऱ्या ८-१० पैशांवर आम्ही तिघें उपजीविका करीत असूं. एकदां ते मजुरी करितां दूर गेले होते व मी घरांच होतो. इतक्यांत एक मनुष्य मजकडे येऊन सांगूं लागला, “ तूं इकडे स्वस्थ बसली आहेस आणि तिकडे तर तुझा नवरा अपघातानें घायाळ होऊन पडला आहे. त्याला पहाण्याची तुझी इच्छा असेल तर मजबरोबर चल. ” मी घाबरून गेल्यें व त्याच्या बरोबर निघाल्यें. तो मला बरोबर घेऊन एका मोठ्या आवाराच्या दारापर्यंत गेला व मला म्हणाला, “ पहा येथेंच तुझा नवरा आहे. डॉक्टर साहेबांच्या हुकुमावांचून आंत जातां येत नाही, जरा थांब, आतां इतक्यांतच ते येतील. थोड्या वेळानें एक कोट पाटलोन चढवून चष्मा लावलेला एक मनुष्य तेथें आलां. मला घराहून घेऊन येणारा मनुष्य त्यास म्हणाला, “ पहा डॉक्टरसाहेब ! आजच आपल्या दवाखान्यांत आणलेल्या मनुष्याची ही स्त्री. तिला आपल्या नवऱ्यास भेटण्याची इच्छा आहे. डॉक्टर म्हणाले, “ मी यावेळीं भेट घेऊं देणार नाही. त्याची जखम फार भयंकर आहे हें सुद्धां समजत नाही कसं ? त्याचा जीव फार धोक्यांत आहे. अशा वेळीं बायको त्याच्या नजरेस पडेल तर विचारा ह्याच

घटकेस प्राण त्याग करील आणि ही पण उगाच घाबरून जाईल. आधी ४-५ दिवस मी औषधोपचार करतो; मग भेट होईलच. तो कांहीं कोठे पळत नाही.” मला घेऊन येणारा मनुष्य म्हणाला, “साहेब, तिच्याजवळ खायला प्यायला कांहींच नाही. ती आतां जाणार कुठे ?” “ठीक आहे. तिच्या व मुलीच्या जेवणाची व्यवस्था येथेच कर.” याप्रमाणे मी ही मुलगी अशीं तेथेच राहिली. १० दिवसपर्यंत आज भेटवितो, उद्यां भेटवितो, अशा रीतीने तो मनुष्य मला थापा देत होता. दहा दिवसांनंतर ते डॉक्टर पुन्हां आले. आपल्या नवऱ्याची भेट घ्यायला परवानगी मिळावी म्हणून मी पुन्हां विनंती केली. डॉक्टरसाहेब म्हणाले, “काय ? तू अद्यापपर्यंत येथेच आहेस ? तो तर आज चार दिवसां पूर्वीच येथून निघून गेला. मी त्याला पुष्कळ सांगितलें कीं, अजून चांगला आराम पडला नाही; पण तो म्हणू लागला कीं, ‘माझीं मुलें वाळें उपाशी मरत असतील, मी जाणारच !’ अगदीं निराश होऊन मी तेथून निघालें. वाटेंत दूर दूर अंतरावर मला ३ मनुष्य भेटले. पहिला मनुष्य म्हणाला, ‘कुठे जाते गे ? कोणाला शोधित आहेस ?’ मी त्यास सर्व हकीकत सांगितली. त्यावर तो म्हणाला, ‘तुझ्या नवऱ्याचें नांव इस्मायल काय ?’ मी म्हटलें, ‘होय.’ त्यावर तो आश्चर्य चकित होऊन म्हणाला. ‘त्याला तर कलकत्यास पाठविण्यांत आलें आहे;’ रिक्यूटरने त्यास ठकविलें. मी फारच घाबरून गेल्यें. थोड्या अंतरावर गेल्यावर दुसऱ्या मनुष्यानेहि असेच सांगितलें. पुढें तिसरा मनुष्य भेटला. तो म्हणाला, ‘तुझा नवरा मग घरीं आला होता; तेव्हां त्याला कुणी सांगितलें कीं, तुझ्या बायकोला दलालानें फसवून कलकत्याला पाठवून दिलें. म्हणून तो कलकत्याला गेला. त्याला भेटायचेच असेल तर आधीं तू कलकत्याला जा.’ मी कलकत्याला जावयास कबूल झालें. त्यानें मला दुसऱ्या पुष्कळ मनुष्यां बरोबर कलकत्यास पाठवून दिलें. मी कलकत्याच्या डेपोमध्ये येऊन पोहोचलें तेव्हां मला समजलें कीं, तीन दिवसांपूर्वीच त्यांस फिजीमध्ये पाठविण्यांत आलें आहे. त्यानंतर मलाहि मुलीसह इकडे पाठविण्यांत आलें. आज तीन वर्षे झालीं; मी ह्या मळ्यावर कामाखालीं मरत आहे; माझा नवरा कुठे आहे तें कांहीं मला समजलें नाही. जर मला त्यांची भेट करून द्याल तर मी आपली जन्माची ऋणी होईन.”

इतकें म्हणून ती स्त्री स्फुंदस्फुदून रडूं लागली. तिची मुलगी पण “अब्बा

अब्बा ! ” म्हणून रडू लागली. मी म्हटलें, “ मुली, तूं मला आपल्या नवऱ्याचें आणि आपल्या सासरा वगैरेचीं नांवे सांग व आपली सगळी हकीकत लिहून दे. मीं तुझ्या नवऱ्याचा शोध लावीन ”

मीं तिची सर्व हकीकत रोजनिशींत लिहून घेऊन आगवोटीनें सूवाला आलों. तथें जाऊन मीं एजंट जनरलला विनंति केली कीं, मेहेरवानी करून आपल्या कारकुनाकडून गेल्या ३ वर्षांपूर्वीं येथें आलेल्या इस्मायल नांवाच्या मनुष्याच्या माळ्याचा पत्ता मला कळविण्याची तजवीज करावी. एजंट जनरल मला म्हणाला, “ हें काम करायला मीं कांहीं तुमचा नोकर नाहीं. ” पुढें मला एका मनुष्याकडून एका माळ्यावर इस्मायल नांवाचा मनुष्य असल्याचें समजलें. मीं आगवोटींतून त्या माळ्यावर गेलों व इस्मायलला बोलावून आणून त्याच्या स्त्रीविषयीं विचारपूस केली. इस्मायलच्या मस्तकावर घाम आला; तो घाबरून म्हणाला, “ माझ्या बायकोचें नांव ललिया होतें. ” मीं त्यास सांगितलें कीं “ येथून ५०० मैलावरील अमुक माळ्यावर ती आहे. १५ दिवसांची रजा मिळावी म्हणून मीं एजंटजनरलच्या नांवाचा अर्ज लिहून देतो; तूं त्यावर सही कर. ” नंतर ललिया असलेल्या कोठीवर मीं परतलों. ललियाला मीं सर्व हकीकत ऐकवितांच तिच्या नेत्रांत आनंदाश्रु आले. ती फार प्रसन्न झाली. मीं तिच्या नांवाचाहि एक अर्ज एजंट जनरलकडे पाठविला. दोन्ही अर्ज घेऊन मीं एजंट जनरलकडे गेलों. एजंट जनरल माझ्यावर संतापून म्हणाला, “ चल जा, मला कांहीं माहित नाहीं. मळेवाल्यांस विचार. ” मीं अगदीं हताश होऊन गेलों. शेवटीं मीं विचार केला कीं, मळेवाल्याकडे तर जाऊन पहावें, काय होतें तें! मीं ललियेला घेऊन मळेवाल्याकडे गेलों. मळेवाला आम्हां दोघांसही दरडावून म्हणाला, “ काय बेगुमान तरी ! उगाच मला त्रास कां ? आमच्या कामाची खोटी होते ना ! ऊंसाची कापणी झाली पाहिजे. चला, निघा; मीं रजा देणार नाहीं. ” मीं परत फिरलों व दुसऱ्या एखाद्या उपायानें रजा मिळते किंवा काय तें पाहण्याचा निश्चय केला. इकडे इस्मायल आपल्या स्त्रीच्या व मुलीच्या काळजीनें आजारी पडल्यामुळें त्याच्या अर्जावरून त्यास दवाखान्यांत पाठविण्यांत आलें. डॉक्टरनें त्यास कांहीं झालें नसल्याचें ठरवून परत पाठविलें. विचारा प्रत कामावर रुजू झाला. यावेळीं पुन्हां त्याची प्रकृति अधिकच बिघडली. त्यास पुन्हां दवाखान्यांत पाठविण्यांत आलें. थोरल्या डॉक्टरनें सर्टिफिकेट दिलें कीं, हा

बराच आजारी असल्यामुळे त्याजकडून काम होणें शक्य नाहीं. त्यास बैठा पगार देत असाल तर ठीक; नाहीं तर हिंदुस्थानांत परत लावून द्या, १४-१५ दिवसांनी बोट निघणार आहे. मळेवाल्याने त्यास ताबडतोव हिंदुस्थानांत पाठविण्याचें ठरविलें. मला ही बातमी समजतांच मी पुन्हां दवाखान्यांत गेलों. इस्मायलला बायकोची भेट कशी होणार ? मी विचार केला कीं, आतां मोठा अनर्थच होणार. मी तांतडीनें एका वॉरिस्टरकडे जाऊन कसेंहि करून त्यानें इस्मायलचें हिंदुस्थानाकडील प्रयाण पुढें ढकलावें म्हणून प्रयत्न करण्याकरितां आपल्या पदरचे ३० रु. दिले. वॉरिस्टरनें खटपट करून कळविलें कीं, त्याचें जाणें अगदीं निश्चित झालें आहे. आतां त्यास उपाय काय ? जहाज सुटण्याची वेळ तर अगदीं जवळ आलेली. मी बोटीजवळ गेलों व पाहिलें तर इस्मायल बोटीवर चढलेला ! त्याची आपल्या स्त्रीस भेटण्याची उत्कंठा अत्युत्कट होती. बोट सुटतांना त्याच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या ! असह्य मनोव्यथेमुळे त्याच्या मुखांतून शब्द निघेना. मलाहि त्यावेळीं फार वाईट वाटलें. माझे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले ! ललियाला मी दिलेलें वचन मिथ्या ठरलें. जहाजावरील एका खलाशास मी ' हा आजारी आहे. त्याच्यावर जरा नजर ठेवून यथाशक्ति त्यास मदत करावी ' म्हणून मी सांगून ठेविलें. बोट चालू झाली. ' हरेरिच्छा बलीयसि ' म्हणून मी परत फिरलों. तें जहाज परत फिजीला आल्यावर त्या खलाशानें मला सांगितलें कीं, जमिनीवर पाय ठेवतांच कलकत्यास इस्मायलचा देहांत झाला. मला फार खेद झाला. ललियाला ही वार्ता कशी कळवावी ह्याचा मी विचार करूं लागलों. ती तर त्याच्या भेटीची आतुरतेनें मार्गप्रतीक्षा करीत असणार. शेवटीं मी हृदय कठोर करून तिच्या मळ्याकडे निघालों. तेथें गेल्यावर प्रथम मी तिला इस्मायलची हिंदुस्थानास रवानगी करण्यांत आली इतकेंच कळविलें. ती स्फुंद स्फुंदून रडूं लागली. मी तिला धीर देऊन सांगितलें, आतां तुझ्या कराराचे थोडेच दिवस शिल्लक आहेत. ४ महिन्यांनीं मी तुला कलकत्यास पाठविण्याची तजवीज करीन. दुसऱ्या दिवशीं रविवारीं मी तिला त्याच्या मृत्यूची बातमी कळविली. बातमी ऐकतांच ती मूर्च्छा येऊन पडली व तिला आजार जडला. मोठ्या कष्टानें १५ दिवसांनीं तिला जरासा आराम पडला. तिचें दुःख एक तीच जाणें ! अशा स्थितींतही मळेवाला तिच्याकडून भरपूर काम करून घेत होता. पौड, शिलिंग ह्यांसाठीं मनुष्य जातीवर असे अत्याचार करणाऱ्या

मळेवाल्यांचा धिक्कार असो. हे मळेवाले म्हणतात, "Material resources of the colonies cannot be developed without these labourers" "ह्या मजुरदारांवांचून वसाहतीच्या द्रव्योत्पादक साधनांची वृद्धि होणार नाही." मला तर असें वाटते कीं, ह्या गुलामगिरीपेक्षां सर्व वसाहत ओस पडेल तर फारच उत्तम !

ऑस्ट्रेलियाचा प्रवास.

ऑस्ट्रेलियांत शें दोनशें तरी हिंदी लोक आहेत किंवा काय हें आपणांपैकीं फारच थोड्यांस विदित असेल. ह्याचें कारण केवल आमचें अनौत्सुक्य हेंच होय. परदेशवासी हिंदी समाजाविषयी आपणास विशेष माहिती कळावी, अशी आम्हां लोकांत जिज्ञासाच नाही. आमच्यांतील कांहीं लोकांनीं तरी हिंदी रहिवाशी राहत असलेल्या परदेशांतील भागांत प्रवास करून येणें जरूर आहे. आमचे श्रीमान् लोक व राजे महाराजे यांचा परदेशसंचार म्हणजे येथून थेट इंग्लंड किंवा फ्रान्स-मध्ये जाणें हाच होय.

एकदां ऑस्ट्रेलियांतून प्रवास करावा, अशी मला इच्छा झाली. त्यासाठीं ऑस्ट्रेलियन सरकारचा मला परवाना घ्यावा लागला. फिजीहून निघाल्यानंतर सुमारे ८ दिवसांनीं मीं सिडने येथें पोहोचलों. नंतर मीं तेथील एका हॉटेलमध्ये ७ शिलिंग भरून आपलें बिन्हाड ठेविलें. गोऱ्या लोकांच्याहून अलग अशी एक जागा मला देण्यांत आली. मी त्या खोलींत जाऊन पडून राहिलों. मीं तेथें गेलों नाही तोंच "काळा अदमी आला आहे ! " म्हणून चोहोंकडे एकच चळवळ उडाली. स्त्री व पुरुष यांची मला पाहण्याकरितां खोलींत एकच गर्दी उडाली. त्या गर्दीमुळें माझा जीव अगदीं हैराण झाला. माझ्या संबंधीं जो तो कांहीं सुचेल तें बोलूं लागला. एक स्त्री म्हणाली, "All black ! Have you got no soap ? अगदीं काळा कुट्ट ! तुला साबण मिळत नाहीका ? " मीं ह्या प्रश्नाचें उत्तर देण्याच्या भानगडींत पडलों नाहीं. मला ही भीति होती कीं, मला थोडें बहुत इंग्रजी बोलतां येतें म्हणून जर त्यांस समजतें तर नानाप्रकारच्या प्रश्नांनीं त्यांनीं मला अगदीं सतावून सोडलें असतें. मीं एकदम जोरानें फिजियन भाषेंत ओरडलों, "लाकौ सालेवू न औसो जौसो ?"—"चला निघा बाहेर ! खोलींत

गर्दी फार झाली आहे.” हें ऐकतांच बहुतेक पुरुषमंडळी निघून गेली. परंतु अद्याप कांहीं स्त्रिया तेथें राहिल्याच. मला तहान लागल्यामुळें मी आपल्या व्यागमधून लोटा बाहेर काढला. लोटा पाहतांच त्या स्त्रिया ओरडूं लागल्या, Come, come, look at this water-pot! पुन्हां खोलींत एकच गर्दी जमली. त्यांतील एक स्त्री म्हणाली, “ हा साफ होईल ! ” दुसरी म्हणाली, “ छे ! हा कधींसुद्धां साफ होणें शक्य नाही. ” तिसरी एक तर तो उचलूनच घेऊन गेली व सावणानें स्वच्छ करूं लागली. अंगास लावावयाच्या सावणानें लोटा थोडाच स्वच्छ होणार ? चवथ्या एका स्त्रीनें सुचविलें कीं, त्यास Sand soap-वाळूचा सावण लाव. त्याप्रमाणें करितांच लोटा साफ झाला. त्यानंतर मला पायखान्यांत जावयाचें असल्यामुळें लोटा घेऊन गेलों. तें पाहून त्या सर्वास फार आश्चर्य वाटलें. मी तिकडून येतांच हॉटेलची व्यवस्थापक बाई म्हणाली, “ तूं आमचा पायखाना घाण केलास ! ” मीं रागानें म्हणालों, “ दे तर माझे ७ शिलिंग परत, मी येथें राहतच नाहीं मुळीं ! ”

या ठिकाणीं ऑस्ट्रेलियांतील हिंदी रहिवास्यांसंबंधानें चार शब्द लिहिणें अप्रासंगिक होणार नाहीं. ऑस्ट्रेलियामध्ये ६६४४ हिंदी लोक आहेत. तिकडे आतां अधिक हिंदी लोकांस वसती करण्याची मनाई आहे. दक्षिण ऑफ्रिकेंतल्याप्रमाणें शिक्षणविषयक परीक्षाहि येथें हिंदी लोकांस द्यावी लागते. नवीन येणाऱ्या हिंदी मनुष्याची ऑस्ट्रेलियन अधिकारी इंग्रजी लिहितां वाचतां येतें किंवा नाहीं या-विषयी परीक्षा घेतात व त्यांस मुद्दाम नापास करून देशांत पाय ठेवण्यास मनाई करितात. अशी परीक्षा देतांना उमेदवाराची होणारी मनःस्थिति प्रत्यक्ष त्या प्रसंगांत सांपडल्यावांचून कोणासही होणार नाहीं. अनेक कष्ट सोसून व पाण्यासारखा पैसा खर्च करून मनुष्य साता समुद्रांपलीकडे येतो काय व तेथें त्यास परीक्षेंत नापास होऊन त्याच पावलां परत फिरावें लागतें तें काय ? जर ‘ जशास तेसं ’ ह्या न्यायाचा अवलंब करून हिंदुस्थानांत येणाऱ्या प्रत्येक ऑस्ट्रेलियनाची हिंदीमध्ये परीक्षा घेण्याचा हिंदुस्थान सरकार कायदा करील तर किती उत्तम होईल वरें ?

त्यांतल्यात्यांत इतकें तरी वरें आहे कीं, ऑस्ट्रेलियन लोक दक्षिण आफ्रिकेंतील गोऱ्या लोकांप्रमाणें निर्दय नाहींत. तेथील हिंदी रहिवाशांवर सरकार जुलूम करित

नाहीं. जरी हिंदी लोकांस ह्या देशांत वस्ती करून राहण्याची मनाई आहे तरी प्रवास व हवापाण्याच्या फेर बदलासाठीं म्हणून देशांत येण्याची मेलबोर्न-मधील परवानगी Department of External Affairs-परदेशखात्या मार्फत मिळू शकते. परंतु त्यासाठीं सुद्धां १०० पौंड अनामत ठेवावे लागतात.

येथील हिंदी रहिवाशांत मुख्य भरणा पंजाबी, शीख व पठाण ह्या लोकांचा आहे. शीख लोक मुख्यतः गव्हांची शेती करितात व पठाण लोक उंट पाळतात. यांस लिहितां वाचतां मुळींच येत नाहीं. परंतु आनंदाची गोष्ट ही कीं, त्यांस युरो-पियन लोकांप्रमाणें जमीन व घरदार खरेदी करितां येतें, राजकीय हक्कहि त्यांस मिळालेले आहेत व सभेचे सभासद निवडतांना मतें देण्याचाहि त्यांस अधिकार आहे. सामान्य संस्थांमध्ये त्यांचा प्रवेश होऊं शकतो व हॉटेल्मध्ये त्यांस जागा मिळते. पोलीस त्यांच्यावर विशेष अत्याचार करीत नाहींत.

प्रथम प्रथम कांहीं हलक्या दर्जाचे लोक शीख व पठाण यांच्याशीं बोला-चाली करीत; परंतु त्या लोकांनीं त्यांचें उत्तर सवाई सोढ्यानेंच दिल्यापासून असें साहस आतां कोणी करीत नाहीं. ऑस्ट्रेलियन लोकांचा सामान्यतः असा समज झालेला आहे कीं, हिंदी लोक फार जलद चिडतात. व एकदम लाठीस हात घालतात. तें कांहीं कां असेना, परंतु इतकें मात्र खरें कीं, प्रायः व्यवहारांत ऑस्ट्रेलियन लोक दक्षिण आफ्रिकावाल्यांपेक्षां शतपटीनें बरें. एक मात्र मोठी आश्चर्याची गोष्ट आहे; ती ही कीं, हिंदी पुरुषानें ऑस्ट्रेलियन स्त्रीशीं पाहिजे तर लग्न करावें. याचें कारण, त्यांस असें वाटतें कीं हिंदी मनुष्याचा येथें मिळविलेला पैसा येथेंच खर्च व्हावा.

ऑस्ट्रेलियन स्त्रिया फार खर्चिक असतात व त्यांच्याशीं लग्न करूं इच्छिणा-रास आपली बहुतेक प्राप्ति मेमसाहेबांचा खर्च चालविण्यांतच संपवावी लागते. विशेषतः पठाण लोकांनींच गोन्या स्त्रियांशीं विवाह लाविले असून कांहीं थोड्याशा शिखांनींहि त्यांचें अनुकरण केलें आहे. त्यांस ह्या स्त्रियांस किंवा त्यांपासून झालेल्या संततीस दूर देशीं नेतां येत नाहीं. ऑस्ट्रेलियन सरकारचा हा नियम न्याय्य आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. आतां हिंदी लोकांनीं कनिष्ठ दर्जाच्या ऑस्ट्रेलियन स्त्रियां-शींच विवाह केले आहेत हे खरें; परंतु तेवढ्यावरून सुद्धां ऑस्ट्रेलियन लोक काळ्या रंगाचा केवळ तिरस्कारच करितात असें नाहीं, ही गोष्ट सिद्ध होते. असो.

हॉटेलमधून बाहेर पडून एखाद्या हिंदी मनुष्याच्या विन्हाडाचा मी तपास करूं लागलों. अकस्मात् मला पूर्वी फिजीमध्ये ओळखदेख झालेला एक इंग्रज भेटला. मला त्यानें सिडनेपासून १५ मैलांवर नेऊन सेवाराम नामक एका पंजाबी जाटाचें घर दाखविलें. मी सेवाराम यांच्या घराच्या दरवाजांत जाऊन उभा राहिलों. मी त्यांस आपली सर्व हकीकत कळविली. त्यांनीं माझा पुष्कळच आदरसत्कार केला. त्यांनीं एका ऑस्ट्रेलियन स्त्रीशीं विवाह केला होता व त्यांस मिस्टर सेव या नांवानें संबोधिलें जात असे. माझ्याकरितां त्यांनीं २-३ शिलिंग खर्चून फराळाचें सामान मागविलें. मला भूक तर सपाटून लागली होती. मी फराळ करून स्वस्थ झोंपलों. कित्येक दिवसपर्यंत मी सेवाराम यांच्या येथें राहिलों. नंतर सिडने वगैरे ठिकाणीं मी प्रवास करून परत फिजीला आलों.

फिजीमध्ये आतां कोणत्या दर्जाच्या हिंदी लोकांची आवश्यकता आहे ?

मजूर म्हणून मुदतबंदी करारानें एकहि मजूर यापुढें फिजीमध्ये जातां कामा नये; कोणी आपण होऊन आपल्या खर्चानें जाईल तर मात्र त्यास तसें करण्याची परवानगी असावी. लोहारकाम व घोड्यांस नाळ मारणारांचें काम तेथें उत्तम तऱ्हेनें चालेल. अशा मनुष्यास तेथें रोज ३ रुपये पर्यंत प्राप्ति होईल. तेथें सर्व्हेअर लोकांची फार जरूरी आहे. त्यांस तेथें पुष्कळच प्राप्ति होईल यांत शंका नाही. स्वार्थ हेंच ज्यांचें ब्रीद व पैसा हेंच ज्यांचें जीवित अशा बॅरिस्टरांनीं मात्र तिकडे जाऊं नये. कारण तेथें श्री. मणिलालजीसारख्या बॅरिष्टरांचीच आवश्यकता आहे. सर्वांत हिंदी वैद्य डॉक्टरांची तेथें फार आवश्यकता आहे. असे लोक तेथें आपल्या देशबांधवांस फारच महत्वाचें सहाय्य करूं शकतील. ज्यांच्या हृदयांत शांति, दया, क्षमा, परोपकार, देशसेवा, दीनोद्धरणाची आवड असे गुण वसत असतील अशा लोकांकडूनच तेथील हिंदी लोकांचा उद्धार होऊं शकेल; मग ते वकील, बॅरिष्टर, डॉक्टर, सर्व्हेअर, उपदेशक, शिक्षक असोत किंवा आणखी कोणीहि असोत.

अशा लोकांच्या आगमनाने तेथील असहाय्य हिंदी बांधवांचे कष्ट थोडे बहुत तरी हलके होण्याचा संभव आहे. फिजीचे हल्लीचे गव्हर्नर सर विकहॅम स्वीत एस्काँट हे फार उदार हृदयाचे आहेत. असा गव्हर्नर फिजीला पूर्वी केव्हांहि लाभलेला नाही. ते म्हणतात, “ फिजीमधील हिंदीलोक चांगले सुशिक्षित व्हावे व त्यांनीं येथील राजकारणामध्ये भाग घ्यावा अशी माझी मनापासून इच्छा आहे. फिजी बेटाची भावी उन्नती मुख्यतः तेथील हिंदी लोकांच्या उन्नतीवरच अवलंबून आहे; कारण तेथील मूळ रहिवासी आतां हळु हळु नष्ट होऊं लागले आहेत. ”

हिंदी लोक तेथे ४० हजार म्हणजे गोऱ्यांच्या १२ पट आहेत. हिंदुस्थानांतून न्यू सीलंड किंवा ऑस्ट्रेलिया ह्या देशांतून फिजीकडे येतां येतें. ऑस्ट्रेलियांतून यावयाचे असेल तर तेथील सरकारची आगाऊ परवानगी काढावी लागते; परंतु न्यूझीलंड कडून येतांना परवान्याची जरूरी लागत नाही. सर्वांत थोड्या खर्चाने प्रवास करावयाचा असेल तर ब्रिटिश इंडिया स्टीम नेव्हिगेशन कंपनीच्या ‘ कूली जहाजांतून ’ जावे. ह्या बोटेंतूनच आह्मां कूली लोकांची तिकडे रवानगी करण्यांत येते. शिवाय आपल्या बांधवांस कसकसे कष्ट सहन करावे लागतात तेही समजून येईल.

माझे स्वदेशी आगमन.

विदेशांतून स्वदेशीं परत फिरतांना ज्याचे हृदय उचंबळून येणार नाही व मन प्रसन्न होणार नाही असा मनुष्य ह्या जगांत कोणी तरी असेल काय ? २१ वर्षांच्या परदेशनिवासानंतर मातेच्या व मातृभूमीच्या दर्शनाची माझी उत्कंठा अगदीं अनिवार झाली. मी आपला हा विचार डॉ. मणिलाल यांस कळविला. ते म्हणाले, “ आपण तेथे जाऊन कांहीं तरी काम केले तरच तुमच्या जाण्याचे सार्थक ! ” मी म्हटले, “ मी कांहीं विशेष बुद्धिमान् नाही किंवा फारसा शिकलेलाहि नाही. मी तेथे माझ्या देशबांधवांची सेवा कोणत्या मार्गाने करणार ? ” श्री. मणिलाल म्हणाले, “ तुम्हीं गावोंगाव फिरून कूलीपद्धतीविरुद्ध चळवळ करा

व आपल्या खेडवळ देशवांधवांस येथील हाल अपेष्टांची माहिती द्या. ” मीं त्यांस आपल्या आज्ञेचें यथाशक्ति पालन करीन म्हणून सांगितलें. नंतर माझी हिंदुस्थानांत परत जाण्याची इच्छा असल्याचें इमिग्रेशन खात्यास कळविलें. तिकडून उत्तर आलें कीं २७ मार्च १९१४ ला कलकत्यास जाण्याकरितां एक वोट निघणार आहे. त्या वेळीं सूवा येथें हजर रहावें. त्यानंतर फिजीच्या प्रत्येक जिल्ह्यांतील हिंदी लोकांतर्फे प्रतिनिधि सूवा येथे जमले व त्यांनीं मला एक मानपत्र दिलें. मीं ह्या सन्मानास मुळींच पात्र नसलों तरी तो त्यांचा प्रेमाचा निरोप असें समजून त्याचा स्वीकार केला. या लोकांनींही श्री. मणिलालजीप्रमाणेंच मला आज्ञा दिली. त्यांची शेवटची भेट घेतांना हर्ष व शोक ह्या दोन्ही विकारांनीं माझ्या हृदयांत एकाच वेळीं खळबळ उडवून दिली. आपल्या ह्या वांधवांच्या विरहाबद्दल खेद व मातृभूमीच्या पुनर्दर्शनावद्दल हर्ष हे विकार उद्भवणें साहजिकच आहे.

ज्या कोणास हिंदुस्थानांत परत जावयाचें असेल त्यानें आमच्या इमिग्रेशन ऑफीसांत हजर व्हावें म्हणून जाहीर केलें होतें. ही बातमी लागतांच सुमारे १३०० हिंदी लोक तेथे जमले होते. त्यांपैकी कित्येकांनीं तर आपलें घरदार येईल त्या किमतीस विकून जाण्याची तयारी केली होती. परंतु त्यांपैकीं फक्त ८३३ लोकांस बोटीवर घेण्यांत येऊन बाकीच्यांस थक्के मारून बाहेर घालविण्यांत आले. एका हिंदी मनुष्याचा वाप हिंदुस्थानांत होता तो मरण पावल्यामुळें कसेंहि करून निघून ये, मीं उपाशीं मरत आहे असें आईचें पत्र आलें होतें. तो विचारा धांवपळ करीतच ऑफिसांत येऊन दाखल झाला. तो गर्दीतून वाट काढून आंत शिरूं लागतांच एका गोऱ्या शिपायानें त्यास पकडून एका कोठडींत कोडून टाकिलें. दुसऱ्या दिवशीं ऑफिसचा रस्ता अडवून धरल्याबद्दल त्याच्यावर खटला करण्यांत आला. त्यास १० शिलींग दंड करण्यांत येऊन हिंदुस्थानांत जाण्याची परवानगी देण्यांत आली नाहीं. त्यास आपल्या विधवा मातेस भेटावें म्हणून अत्युत्कट इच्छा होती; परंतु शिपायाच्या ह्या नीचपणामुळें विचान्याची इच्छा अतृप्तच राहिल्ली. वाचक हो ! आपणास त्याच्या दुःखाची कांही तरी कल्पना होईल काय ?

नंतर आम्हांस सूवा डेपोमध्ये जावें लागलें. त्याठिकाणीं आमची रोज हजिरी होत होती. तेथें पण आम्हांस जनावरांप्रमाणेंच वागविण्यांत येत होतें. एका विच्या-

च्या मनुष्यानें एका लिंबाच्या झाडाचें फळ तोडण्याचा महदपराध केला; आणि तोहि कशाबद्दल ? त्याच्या एक लहानग्या मुलानें लिंबाचा फार हट्ट घेऊन रडारड केली म्हणून ? मग काय ? गोऱ्यानें त्याचा हात पकडून त्यास खालीं पडलें, लिंबू हातांतून काढून फेंकून दिलें व बोटीचें तिकीट त्याच्या पासून काढून घेऊन त्यास बाहेर हांकून दिलें. विचाऱ्यास फिजीमध्येच राहावें लागलें. जेव्हां स्टेशनावर गेल्यावर गाडी सुटून जाई व आम्हांस तींत जागा मिळत नसे तेव्हां आम्हांस फारच वाईट वाटे. आणखी चार पांच तासानीं दुसरी गाडी येईल असें आम्हांस पक्कें माहित असे; परंतु एक लिंबू तोडल्याबद्दल त्या ठिकाणीं १ वर्ष स्वदेशीं जाण्यास मनाई अशी शिक्षा व्हावयाची अशा ठिकाणीं राहणें प्रत्येकास किती जड वाटेल बरें !

जहाज सुटण्याच्या आधीं एक दिवस ऑफिसांतील कारकुनानें आम्हांपैकीं प्रत्येकास विचारलें कीं “ तूं किती पैसे घरीं नेत आहेस ? ” ह्या गोष्टीची तेथें नोंद करावी लागते. कित्येक मूर्ख लोकांनीं २००० रु. ४००० रु. अशा रकमा लिहून दिल्या. मागाहून मला समजलें कीं, कलकत्याहून घरीं जाण्यास भाड्याचे पैसे सुद्धा त्यांच्या जवळ शिल्लक नाहींत. अशा खोट्या जवाबानें किती हानि होत आहे यांची त्या लोकांस कल्पनाच नाहीं. कोणीहि एखादा हिंदी लोकांचा कैवारी फिजीमेधील त्यांच्या हाल अपेष्टांचें वर्णन करूं लागला म्हणजे हे इमिग्रेशन ऑफिसवाले तत्काळ उत्तर करितात कीं, “ पहा दरवर्षीं याप्रमाणें लक्षावधि रुपये हे लोक हिंदुस्थानांत घेऊन जात आहेत ! या शिवाय तेथील कारकून पूज्याची किंमत खरोखरच शून्य समजतात, ही गोष्ट निराळीच ! एखाद्या कुलीनें सांगितलें मजजवळ १५ रु. आहेत; तर हे कारकून साहेब खुशाल १५० रु. कागदावर ठोकून देतात, त्याचप्रमाणें कोणाजवळ कांहीं दागिना वगैरे असल्यास त्याची किंमत पाहिजे तशी दहावीस पटीनें लावण्यांत येते. एखाद्या जवळ चांदीची आंगठी असली आणि त्यानें तिची किंमत आठ आणे सांगितली तर कारकून म्हणतो, “ हिची किंमत काय आठ आणे सांगतोस ! कमींत कमी ८ रु. तरी होईलच. मीं तिची किंमत रजिस्टरांत ८ रु. च लिहितों ! ” अशा प्रकारच्या ह्या कागदी रकमांची बेरीज लक्षावधि रुपये झाल्यास त्यांत नवल कसचें ?

बोटीवर चढतानाही इमिग्रेशन खात्याचे हेडक्वार्टर लोकांस फार कष्ट देतात. एखाद्या मनुष्याजवळ सामान जरा अधिक असेल तर त्यास फारच त्रास पडतो. कारकून साहेब डेपोत नेतांना पाहिजे तितकें सामान वरोबर आणू देतात परंतु बोटीत चढताना मात्र अधिक सामान वरोबर घेण्याची मनाई करितात. पाहिजे तर त्याने सामान डेपोमध्येच टाकून जावे.

बोटीमध्ये आम्हांस मॅड्या बकऱ्यांप्रमाणेच कोंवण्यांत येतें. मार्गातील हाल अपेष्टांचे तर वर्णनच करावयास नको. एकदां ह्या लोकांस अन्न वाटीत वाटले जात असतां एक डॉक्टर दोघां जणांस वेतानें झोडपू लागला. मी लगेच ह्या देखाव्याचा फोटो काढून घेतला. डॉक्टरला ही गोष्ट समजली व तो मजजवळ येऊन म्हणाला, “ मला जरा तो फोटो दाखवा वरें. पाहूं या तरी तुम्हीं कसा फोटो काढतां तें ! ” मी फसगतीनें प्लेट सुद्धां कॅमेरा त्याच्या हातीं दिला. त्यानें शटकन् तो समुद्रांत फेंकून दिला. मी त्याच्या तोंडाकडे पाहतच राहिलों.

जहाजांतून आम्हीं ८३३ हिंदी लोक फिजीहून परतलों होतो. त्यापैकीं सुमारे ५०० लोकांजवळ कलकत्याहून घरीं जावयास वाटखर्ची पुरते सुद्धां पैसे नव्हते. परदेशीं जाऊन हिंदी लोक द्रव्याच्या राशी मिळवून आणितात म्हणून ओरड करणारे लोक जरा डोळे उघडून ह्या वस्तुस्थितीचे निरीक्षण करितील तर फार वरें होईल. फिजीहून निघतांना मला एका विश्वसनीय मार्गानें अशी अंतस्थ बातमी समजली होती कीं, माझी झडती होणार आहे. यास्तव मी आपल्या पेटीवरील स्वतःचे नांव डामरानें खोडून तीवर एका मित्राचें नांव घालून ठेविलें ह्या पेटीत हिंदी लोकांच्या दुःखाचें व कष्टांचें दिग्दर्शन करणारे पुष्कळ कागद पत्र व मॅजिस्ट्रेटांच्या निकालांच्या नकला होत्या. श्री. गांधी, मणिलाल वगैरेशीं झालेल्या पत्रव्यवहाराच्या नकलाहि त्यांत होत्या ह्या एकंदर कागदपत्रांत बेकायदेशीर असें कांहींच नव्हतें. परंतु फिजीचे हे गोरे लोक जहाजामध्ये सुद्धां माझी पाठ पुरविल्यावांचून राहणार नाहींत असें मला वाटत होतें. शेवटीं तपासणी झाली. माझी पेटी दुसऱ्याकडेस होती. दुसरीच एक ट्रंक माझी समजून तपासण्यांत आली.

बोटीमध्ये आम्हीं वर्गणी गोळा करून १८ लोकांस वाट खर्चीकरितां पैसे दिले. मी विचार केला कीं, कलकत्यास जाऊन एखाद्या चांगल्या बॅरिस्टरास

आपली एकंदर दुःखकहाणी निवेदन करावी व त्याच्या मार्फत हिंदुस्थान सरकाराकडे विनंति अर्ज पाठवावा. ह्यासाठी मीं ६० लोकांचीं मनें वळविलीं व खर्चाकरितां अल्प वर्गणीहि गोळा केली. १ एप्रिल १९१४ रोजीं आमची वोट कलकत्ता वंदरांत शिरली. आपल्या मातृभूमीच्या दर्शनानें आम्हां लोकांचीं हृदये उचंबळून गेलीं. मोठ्या दुःखाची गोष्ट ही कीं बॅरिष्टरकडे जाण्यासाठीं मीं ज्यांचीं मनें वळविलीं होतीं ते सर्व लोक जमिनीस पाय लागतांच भराभर इकडे तिकडे चालते झाले. असो. फिरोजावाद येथें घरीं पोचून मातेच्या पायांवर मस्तक ठेवतांना मला जो हर्ष झाला तो वर्णनातीत होय.

उपसंहार.

ह्या शेवटच्या प्रकरणांत मीं ह्या मुदतबंदी मजूर पद्धतीसंबंधानें अल्प विचार प्रगट करूं इच्छितों.

जो कोणी वसाहतींत जाऊन तेथील हिंदी लोकांच्या वास्तविक स्थितीचे निरीक्षण करितील त्यांस असें स्पष्ट दिसून येईल कीं, सरकारी अधिकाऱ्यांचे वृत्तांत व कमिश्नांचे रिपोर्ट हे प्रायः ह्या परदेशवासी हिंदी लोकांच्या वस्तुस्थितीचे निदर्शक नसतात. सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणारांस स्पष्ट दिसून येईल कीं, ही मजूरपद्धती म्हणजे प्राचीन गुलामगिरीची सुधारलेली आवृत्तीच होय. सर चॉर्ल्स हेब्रूस आपल्या The Broad Stone of Empire ह्या पुस्तकांत लिहितात, “जेव्हां ऊष्ण प्रदेशांत गोऱ्या लोकांकडून शारीरिक परिश्रम होणें अशक्य झालें म्हणूनच काळ्या मजुरांची आवश्यकता भासली. गुलामगिरी बंद होण्यापूर्वी कितती तरी वसाहतींत हवशी लोक मजुरी करीत असत. परंतु गुलामगिरी बंद होतांच स्वतंत्र हवशी लोकांस हें काम हलकें व गुलामगिरीचे द्योतक वाटूं लागलें. कित्येक वसाहतींतील मूळ रहिवाशी इतके रानटी होते कीं, त्यांस नियमितपणें व व्यवस्थितपणें शेतीच करितां येत नव्हती. ह्या सर्व कारणांपासून ह्या मजूरपद्धतीचा उगम झालेला आहे. व या पद्धतीनेंच मॉरिशस, नाताळ, ट्रिनिदाद, जमेका, ब्रिटिश ग्वायना इत्यादि ठिकाणीं मजूर पाठविण्यांत येऊं लागले.”

१८७५ लॉर्ड सॅलिस्बरी यांनीं या पद्धतीसंबंधानें लिहिलें होतें कीं, “इंग्रजी राज्यामुळें हिंदुस्थानांतील अंदाधुंदि मोडली असून सर्वत्र शांतता व भरभराट

पसरली आहे. यास्तव ज्या ठिकाणीं स्वदेशाहून अधिक मजुरी मिळेल अशा ठिकाणीं मजुरांनीं जाणे अवश्य आहे.” शेवटीं ते लिहितात;—“ सर्वांत मुख्य गोष्ट ती हीच कीं, ह्या नवीन योजनेमध्ये, वसाहतींत जाण्याचें भाडे पुरविल्याबद्दल मुदतबंदीचा करार करून कामावर लावलेल्या मजुरांच्या शर्तीचा काळ संपतांच तेथें स्वतंत्रवृत्तीनें राहणाऱ्या हिंदी लोकांस वसाहतींतील ब्रिटिश प्रजाजनांपैकीं कोणत्याहि वर्गास असणाऱ्या हक्कांपेक्षां या लोकांस तिळभरहि कमीं हक्क असूं नये. अशा रीतीचे वसाहतींचे कायदे असतील व तशा रीतीनेंच त्यांची अंमल बजावणी होईल अशी आम्हांस विश्वसनीय अपेक्षा करितां यावी. ”

लॉर्डसाहेबांची ही अपेक्षा सर्वथा निर्मूल ठरली हें येथें सांगणें नकोच. वसाहतींतील हिंदीलोकांच्या दुःखास पार नाही, यायोगें हिंदुस्थान सरकारासहि त्रास सोसावा लागतो. कारण तेथील अत्याचारांमुळे इकडे चळवळ उत्पन्न होते. तेथील गोरे लोक आम्हांस गाढवांप्रमाणें किंवा कुत्र्यांप्रमाणें वागवितात. अशा प्रकारचा व्यवहार जर अन्य राष्ट्रांशीं झाला असता तर ही पद्धत केव्हांच बंद पडली असती. फिजीमध्ये कांहीं जपानी लोक मुदतबंदीनें आणले होते, जरी गोऱ्या लोकांनीं हिंदी लोकांपेक्षां बऱ्याच अधिक सवलती दिल्या होत्या तरी जेव्हां त्यांस कामाखालीं मरण्याची पाळी येऊं लागली, तेव्हां जपानीसरकारानें त्यांस तत्काल स्वदेशी परत बोलाविलें. सुलेमानद्विप मधूनहि काहीं मजूर मुदतबंदीनें आणण्यांत आले होते. परंतु तेहि कंटाळून आतां परत जाऊं लागले आहेत. केवळ हिंदी लोक मात्र चण्याचे फळे मारून बारा बारा तास राबणारे सांपडतात. माझा २१ वर्षांचा असा अनुभव आहे कीं, सर्वास सारख्याच सुखसोई उपलब्ध असतील व सारखेंच अन्न मिळेल तर एक हिंदी मनुष्य एका दिवसांत जितकें काम करील, तितकें तीन इंग्रज, चिनी किंवा जपानी मजूर मोठ्या कष्टानेंच करूं शकतील. फिजी वाल्यांनीं चीनी सरकाराकडे ह्या विषयाची (मजूर मागण्याची) प्रस्तावना करितांच त्या सरकारनें साफ नकार दिला. जपानी, सुलेमानी व पॅलिनिशियन लोकांनीं फिजीमध्ये मजूर पाठविणें बंद केलें; असें असूनहि आमच्या सरकारानें पाहिजे तितके कुली तिकडे घेऊन जाण्यास त्या लोकांस सदरपरवाना

कां द्यावा बरें ? कॉमन्स सभेमध्ये डग्लस हॉल यांच्या वरील प्रश्नास उत्तर देताना हिंदुस्थानचे त्यावेळचे अंडर स्टेट सेक्रेटरी यांनी उत्तर दिले होते कीं;—

“ आणखी मीं असेंहि सांगतो कीं, लॉर्ड सँडर्सन यांच्या अध्यक्षत्वाखालील अन्तर्विभागीय कमीटीने ही पद्धत कांहीं विशिष्ट वसाहतीसंबंधीं कांहीं फेरफार करून कायम ठेवावी अशी शिफारस केली असून ह्या फेरफारांसंबंधीं विचार होत आहे. ”

जेव्हां कै. ना. गोखले यांनीं मुदतबंदी मजूरपद्धती—विरुद्ध वरिष्ठ कायदे कौन्सिलांत एक ठराव आणला, त्या वेळीं सरकारी मेंबर ना. क्लार्क यांस कबूल करावें लागलें कीं, ‘करारनाम्याचे अस्सल नियम मजुरांस समजावून देण्यांत येत नाहींत.’ १९१२ च्या सरकारी गॅझेटच्या ३१६ व्या पृष्ठावर ना. क्लार्कसाहेब ह्याविषयीं स्पष्ट लिहितात:—

“ हीं गोष्ट अगदीं खरी आहे कीं, शर्तीप्रमाणें काम करितां आलें नाहीं तर किंवा आजारी असून दवाखान्यात न जाणें, शिस्त मोडणें वगैरे अन्य अपराधाबद्दल आपणास दंड किंवा कैद भोगावी लागेल ह्या गोष्टी कराराच्या कलमामध्ये स्पष्ट केलेल्या नसतात ! ”

खेदाची गोष्ट हीं कीं, अशा सर्व गोष्टी जाणत असूनहि ना. क्लार्क ह्या मजूरपद्धतीचें समर्थनच करितात.

परदेशवासी हिंदी लोकांची संख्या.

बादशाही वसाहती.

नांव	हिंदी लोकसंख्या	एकंदर लोकसंख्या.
मॉरिशस	२५७६६७	३६८७६९
फेडरेटेड मलाया स्टेट्स	१७२४६५	१०३६९९९
ब्रिटिश व्यायना	१२९१८१	२९९०४४
स्ट्रेट.सेटलमेंट्स	८२०५५	७१४९६९
ट्रिनिदाद टोबेजो	५०५८५	३३३५५२
फिजी	४८६१४	१४८८७१
जमेका	१७३८०	८३१३८२
झांझिवार	१००००	१९८९१४
युगांडा	३११०	२८९३४९४
हाँग काँग	३०४९	४६७७७७
दक्षिण न्होडेशिया	२९१२	७७००००
न्यू झीलंड	४६३	१००००००
गिलबर्ट द्विप	३०१	३११२१

(मॉडर्न रिव्ह्यू, मार्च १९१४)

याशिवाय आणखीहि पुष्कळ वसाहतींत हिंदी लोक जाऊन राहिलेले आहेत.

१८४२ ते १८७० पर्यंत नीच रिक्यूटर-दलाल लोकांनी फशी पाडलेल्या

स्वदेशबांधवांची संख्या—

मॉरिशस	३५१४०१	वेस्ट इंडीज बेटे	७०२१
ब्रिटिश ग्वायवा	७९६९१	नाताळ	६४४८
ट्रिनिदाद	४२५१९	फेंच वसाहती	३१३४६
जमेका	१५१६९	व आणखी अनेक वसाहती.	

(मॉडर्न रिव्ह्यू-फ्रेब्रुवारी १९१२)

निरनिराळ्या वसाहतींत मजूर जाण्यास प्रारंभ करणारे देश

मॉरिशस व रीयूनियन

१९ व्या शतकाचे प्रारंभी

ट्रिनिदाद	१८४४
ब्रिटिश ग्वायना	१८५४
ग्रेनेडा	१८५६
सेंटल्यूसिया	१८५८
नाताळ	१८६०
सेंट क्रायज (डेनमार्क)	१८६३
सुरीनाम (उच)	१८७२
फिजी	१८८५

आमच्या माहितीप्रमाणे आतां फक्त सुरीनाम ह्याच एका परदेशाच्या वसाहतींत ब्रिटिश वसाहतींप्रमाणे मजूर पाठविण्यांत येतात. अशा सर्वच वसाहतींत हिंदी लोकांस फार वाईट रीतीने वागविण्यांत येतें. परंतु संखेदाश्रयाची गोष्ट ही कीं, विदेशी वसाहतींपेक्षां ब्रिटिश वसाहतींतच हिंदी मजुरांस अधिक वाईट रीतीने वागविण्यांत येतें. डब्ल्यू. डब्ल्यू. पिअर्सन एम् ए. बी एस्. सी. त्यांनीं दक्षिण आफ्रिकेंत जाऊन आल्यावर जुलै १९१४ च्या मॉडर्न रिव्ह्यूमध्ये एक लेख प्रसिद्ध केला आहे. त्याचा सारांश असा आहे कीं, ज्यास आपण ब्रिटिश प्रजाजन असल्याबद्दल पुष्कळांस अभिमान वाटतो, ब्रिटिश निशाणाखालीं सर्व लोकांवर न्याय व समता यांचें निष्पक्षपाती छत्र असतें, असे लोक पोर्च्युगीज वसाहतींमध्ये हिंदी मजुरांस वागविण्यांत येण्याची पद्धत पाहून लज्जेनें मानाच खालीं घालतील. ब्रिटिश वसाहतींपेक्षां तेथें ह्या लोकांस किती तरी पटींनीं चांगल्या प्रकारें वागविण्यांत येतें. '

रे. अँड्र्यूज यांचे मजूरपद्धतीसंबंधीं विचार.

रेव्हरंड सी. एफ. अँड्र्यूज यांनीं १९१४ जानेवारीच्या मॉडन रिव्यूमध्ये एक अत्यंत सारगर्भित लेख प्रसिद्ध केला आहे. त्यांच्या लेखाचा अनुवाद ह्या ठिकाणीं केल्यास तो अप्रासंगिक होणार नाही. ते लिहितातः—

“ मला असें मनापासून वाटतें कीं, सर्वांनीं मिळून एक दिलानें एक सुद्धां मजूर करारबद्ध होऊन परदेशीं जाऊं नये ह्यागून चळवळ करावी हें आपलें आद्य कर्तव्य आहे. या चळवळीस मीं Abolition of Indenture System ‘मुदतबंदी मजूरपद्धतीचा उच्छेद’ असें नांव देऊं इच्छितों. या चळवळीस सर्व प्रमुख कारण हेंच आहे कीं, एका सुधारलेल्या देशानें आपले नागरीक दुसऱ्या एखाद्या देशांत एक प्रकारच्या गुलामगिरीमध्येच रावण्यास पाठवावें हें अयोग्य होय. हिंदुस्थान आतां जगांतील एक प्रगतिशील राष्ट्रामध्ये मोडत आहे. यास्तव स्वदेशाच्या कर्तीस काळिमा आणणाऱ्या ह्या मजूर पद्धतीचा समूळ उच्छेद करूं अशी प्रतिज्ञा हिंदी लोकांनीं करणें अवश्य आहे. आतां या पद्धतीचें समर्थन करावयास एखादा असें ह्याणेल कीं, हिंदी मजूर स्वतंत्र असतांना त्यांची सांपत्तिक स्थिति ज्या प्रकारची असते त्यापेक्षां ते मजूर झाल्यावर पुष्कळच सुधारते. याचें खंडन असें आहे कीं, गुलामगिरीची तरफदारी देखील पूर्वी या तत्वावरच करण्यांत येई यामुळे गुलामगिरी समूळ नष्ट होण्यास अर्ध शतक इतका काळ फाजील लागला ह्या विधानाचें विस्तृत खंडन करण्याची आवश्यकता नाही. प्रत्यक्ष इतिहासच हें काम करित आहे. “ मजुरांच्या संरक्षणासाठीं किती तरी कायदे बनविण्यांत आले आहेत, पूर्वीच्या गुलामाप्रमाणें त्यांच्यावर जुलूम होणें शक्य नाही;” असेंहि कोणी म्हणतील. त्यांस मी इतकेंच दाखवून देतो कीं, गेल्या एका वर्षांत हिंदुस्थानामध्ये दर १० लाख लोकांत ३७ लोकांनीं आत्महत्या केली; तर नाताळमधील मुदतबंदी मजुरांत हें प्रमाणें ६६२ पडलें या वर्षीं आत्मघातास विशेष उत्तेजन देणारें असें कांहीं अनपेक्षित कारणहि तेथें उद्भवलेलें नव्हतें. कोणत्याहि वर्षाचे आंकडे घेतले तरी हें प्रमाण असेंच अगदीं विषम असल्याचें दिसून येईल. ज्या पद्धतीनें असे प्रकार घडून येतात तिच्या सुव्यवस्थेबद्दल किती कां नियम करण्यांत येईनात,

ती स्वयमेव निंद्य होय. जरी दुसऱ्या कोणत्याहि दृष्टीने ह्या पद्धतीचीं कटु फलें दृग्गोचर न झाली तरी सुद्धां ही पद्धत इतकी भयानक आहे व अन्याय व अत्याचार यांची शंका घ्यावयास तींत इतका कांहीं अवसर सांपडतो कीं, सर्वश्रेष्ठ बुद्धिवांनांस सुद्धां ही पद्धत समूळ बंद करण्यांत यावी असें वाटतें, केवळ तर्क म्हणून असेंही आपण गृहीत धरूं कीं, मळेवाले फार दयाळु लोक असतात व ते सर्व नियम अगदीं दक्षतेनें पाळित असतात; असें असलें तरीहि ही पद्धत एकाद्या उन्नतिशील राष्ट्रास अनुचित आहे. हिंदुस्थानांतला हा प्रकार इंग्लंड अमेरिका वगैरे देशांत एक क्षणभर तरी टिकला असता अशी कोणास कल्पना सुद्धां करितां येणार नाही. हिंदुस्थानांतील स्वतः आह्मां लोकांसहि ह्या पद्धतीची अमानुषता समजून चुकली आहे व त्यापासून होणाऱ्या मानभंगाचें दुःखहि आमच्या अगदीं काळजास झोवले आहे प्रस्तुत युगांतील सर्व श्रेष्ठ महात्मा व वीर श्री. गांधी यांच्या प्रयत्नांनीं उपरोक्त भाव आमच्या हृदयांत उद्भूत होऊन आह्मीं ह्या पद्धती विरुद्ध कार्य प्रवृत्त होऊं तरी सुद्धां त्यांचे प्रयत्न निष्फळ झाले नाहींत असें ह्मणतां येईल. आपणास दुसरेहि कित्येक दोष दूर करावयाचे आहेत हें आह्मांस मान्य आहे. आह्मीं अशा सर्व गोष्टी जाणून आहोंत; परंतु मजूरलोकांचा हा प्रश्न अत्यंत निकडीचा आहे.

“जर आपण ह्या दुष्ट पद्धतीशीं न्यायानें व सन्मार्गानें झगडतो तर सर्व जगाच्या दृष्टीनें आपण आदरणीय ठरूं. ‘ ही मजूरपद्धती बंद व्हावी ’ असें आपण एकमतानें प्रतिपादन करावयाचें ना ? जर आपणास हें प्रतिपादन मान्य असेल तर आपण हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती हे सर्व भेदभाव विसरून ‘ ही मजूरपद्धती बंद व्हावी ’ अशी एकमतानें व एक स्वरानें गर्जना केली पाहिजे. आपली ही स्पष्ट व न्याय्य प्रार्थना कोणासहि अमान्य करितां येणार नाही. यासाठीं आपण व्यक्तिगत स्वार्थ वाजूस ठेवून सर्व जगास दाखविलें पाहिजे कीं, आह्मीं केवळ नुसती वडवड करतो असें नाही; चिकाटीनें कार्यहि करूं शकतो. या वेळीं आपण दुसऱ्या स्वार्थी लोकांच्या स्वार्थाशीं झगडतांनाहि न्यायानें व यथोचित रीतीनें वागलें पाहिजे. आपणास विरोध व प्रतिकारहि होईल. हा असह्य अन्यायानें हिंदी हृदयें थरारून गेलीं आहेत. परंतु आह्मीं काय करावें तेंच आह्मांस समजत नाही. चोहोंकडून “ आह्मीं काय करावें आतां काय करावें ? ह्मणून ओरड होत

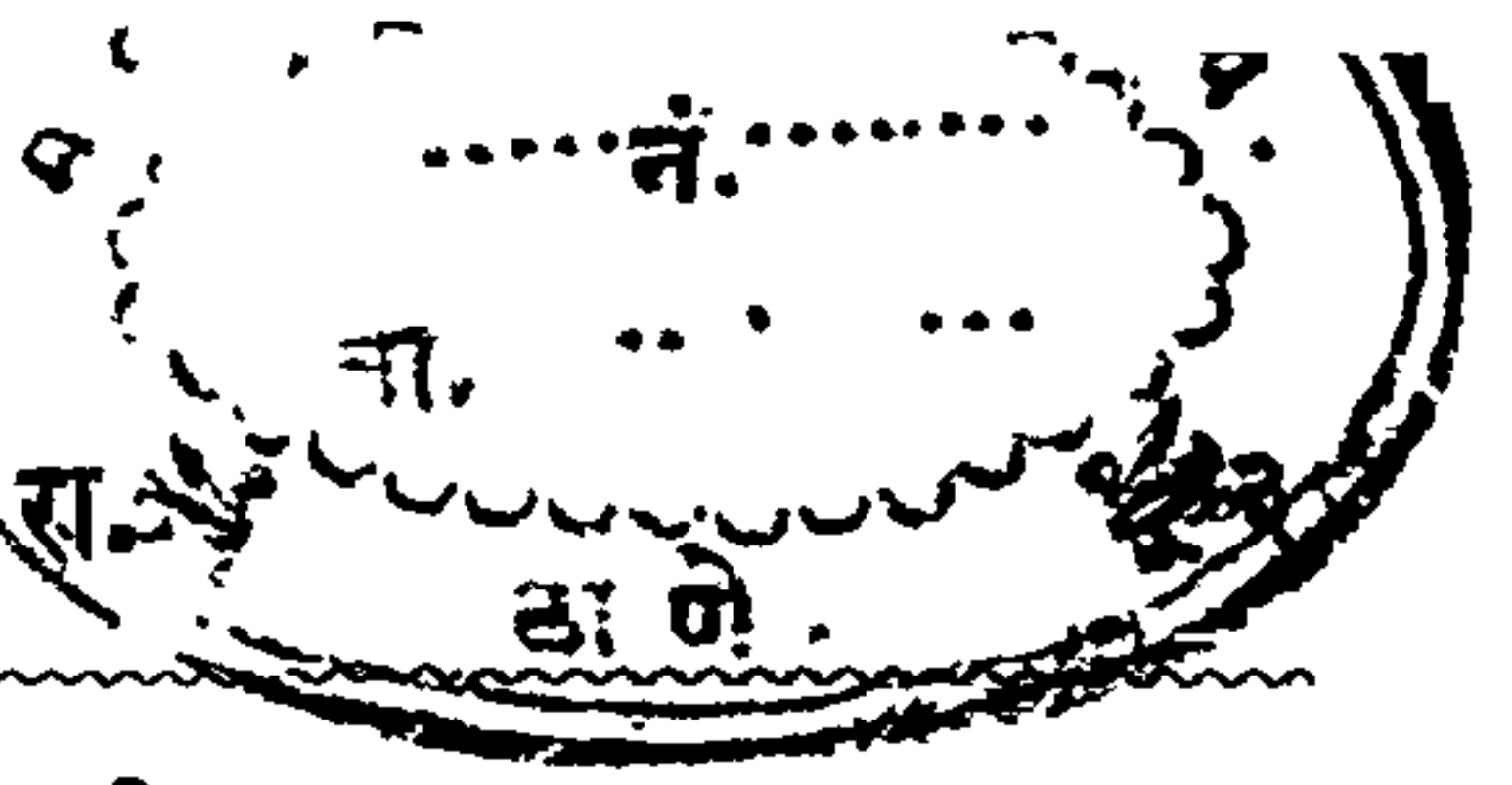

आहे. या तर आपण सर्व मिळून ही मजूरपद्धती बंद करू या, जर आपण हें काम केले तर वसाहतीतील स्वतंत्र हिंदी लोकांच्या ह्याच चळवळीस फार सहाय्य होणार आहे. ”

आम्ही रेव्हरंड साहेबांस शतशः धन्यवाद देतो; त्यांच्या ह्या कृपेबद्दल प्रत्येक हिंदी मनुष्य त्यांच्याविषयी कृतज्ञता बुद्धि धारण करील. गुलामगिरी व ही मजूरदारी ह्यांत इतकाच फरक आहे की, एकीची व्याप्ति जन्मभर असते व दुसरीची व्याप्ति नियमित मुदतीपर्यंत असते.

आमचें कर्तव्य.

प्रत्येक हिंदी मनुष्याने ह्या पद्धतीविरुद्ध होणाऱ्या चळवळीस सहाय्य करणे हें त्याचें कर्तव्य आहे. ह्यांत राजद्रोह मुळीच नाही. रिक्यूटर लोक सरकारी नियमांचें जाणून बुजून उल्लंघन करित आहेत व आम्हीं लोक त्यांच्याविरुद्ध चळवळ करित आहो. अतएव आमची चळवळ सर्वथा राजनिष्ठच आहे. कांहीं ठिकाणीं असा प्रसंग येई की, व्याख्यानांची सर्व व्यवस्था होई; परंतु रिक्यूटर लोकांच्या थांपानीं ही चळवळ राजद्रोही आहे असा ते लोकांचा समज करून देत व व्याख्यानांस स्थळहि मिळेनासें होई. वर्तमानपत्रांविरुद्ध लेख लिहिणे हें पत्रकर्त्यांचें अल्पकर्तव्य आहे. परंतु हिंदीमध्ये भारतमित्र व इंग्रजीमध्ये मॉडर्नरिव्ह्यू खेरीज करून ह्या प्रकाराकडे कोणाचें विशेषहि लक्ष्य गेलेले नाही. जमीनदार लोकांनीं आपआपल्या गावांतील लोक रिक्यूटरांच्या थांपास वळी न पडतील अशा व्यवस्था केली पाहिजे. बलवान् लोकांनीं ह्या कार्यास द्रव्यसाहाय्य देऊन जागोजाग सभा स्थापन केल्या पाहिजेत. वक्त्यांनीं आपल्या वक्तृत्वानें मधून मधून ह्या चळवळीस साहाय्य केले पाहिजे. कौन्सिल लोकांनींहि कौन्सिलंत ह्या चळवळी विरुद्ध प्रश्न, ठराव वगैरे आणले पाहिजेत. ते असें न करतील तर ते राष्ट्राचे खरें प्रतिनिधीच नव्हेत असें म्हटले पाहिजे. लोकांनीं स्वयंसेवक वनून तीर्थक्षेत्रादि ठिकाणीं यात्रांच्यावेळीं यात्रेकरूंचें ह्या संकटापासून संरक्षण केले पाहिजे.

सरकारचें कर्तव्य.

ह्या पद्धतीस सरकारने शक्य तितक्या लवकर आळा घातला पाहिजे. ह्या पुष्कळ पुष्काराने जडलेल्या पापाचे प्रायश्चित्त म्हणून सरकारने ही पद्धत करून मजुरांस देशांतल्या देशांत काम मिळेल अशी तजवीज केली पाहिजे. मध्यप्रदेश व देशी संस्थाने ह्यांमध्ये पुष्कळच जमीन ओस आहे. इतर प्रांतांतही असे बरेच जिल्हे सांपडतील. उदाहरणार्थ संयुक्त प्रांतांतिल वस्ती जिल्हा, मद्रास प्रांतांतिल गंजम जिल्हा वगैरे सरकारने ह्या ठिकाणी वसाहती करण्यास लोकांस उत्तेजन द्यावे.

सरकारला ह्या संबंधी विशेष प्रार्थना करणे अवश्य आहे. जोपर्यंत सरकार प्रजेचे हित तेच आपलं हित असे समजणार नाही तोपर्यंत लोकांतिल असंतोष नष्ट होणार नाही. प्रजेला संतुष्ट ठेवणे हेच सरकारचे आद्य कर्तव्य होय !

REFBK-0001127

१०३००२-१०१६ 'हा. २५।

महाराष्ट्र भाषाचित्रमयूर

महाराष्ट्र भाषाचित्रमयूर

महाराष्ट्र भाषाचित्रमयूर

केशवकोकिल

आणि

केशव मन्वंतर.

(१०० पृष्ठांचें सचित्र मासिक.)

संपादकः—महाराष्ट्रभाषाचित्रमयूर

श्रीयुत कृ. ना. आठल्ये

आणि

श्रीयुत नाथ माधव.

यांत प्रासादिक कवितां, मनोरंजक व बोधपर संपूर्ण गोष्टी, अनेकविध माहितीनें भरलेले लोकोत्तर चमत्कार, हृदयंगम चालंकादंबरी, मार्गदर्शक कृष्णगीता, बुद्धीला पोषक कुटप्रश्न, ज्ञान आणि बुद्धि विकास करणारे बुद्धिवळाचे डाव, सणसणीत व निस्पृह पुस्तक परीक्षा आणि सुंदर चित्रें असतात. वर्षारंभ जुलै. वार्षिक वर्गणी ट. हा. सह अवघी २॥ रुपये. आजच पुढील पत्त्यावर नांवे नोंदवून वर्गणीदार व्हा—

हिंद एजन्सी, पूना ब्रॅच,

४९६ बुधवार पेठ, पुणे.

हिंद एजन्सी विविध विषय ग्रंथमाला.

नवीन !] पुष्प ६ वें नं ३ [नवीन ! !

सचित्र !] पिशाचो. . . . [सचित्र ! !

प्रोफेसर नारायण केशव बेहरेकृत एका प्रसिद्ध आंग्लकवीच्या सुप्रसिद्ध कृतीचे नमुनेदार भाषांतर असून अत्यंत चटकदार आहे. किं. ८ आणे पो. व्ही. पी. ख. चि.

पुष्प ५ व.

पुष्पमाला.

माजी मद्रासप्रु धारिवलाम मासिकाचे विद्वान लेखक श्रीयुत बाळकृष्ण संतुराम गडकरी बी. ए. यांनी ही सामाजिक चटकदार कार्दबरी लिहिली असून अत्यंत लोकप्रिय झाली आहे. किं. १। ६. पो. ख. नि.

पुष्प ४ थं.

रुक्मिणीहरण नाटक.

हें पौगणिक चटकदार नाटक श्रीयुन दीक्षित यांनी लिहिलें असून प्रख्यात शाहुनगरवासी नाटक मंडळीने रंगभूमीवर अत्यंत लोकप्रिय केले आहे. किं. १२ आ. पो. व्ही. ख. नि.

हिंद एजन्सी बुकसेलर्स, माधवबाग मुंबई नं. ४.